

साधुदास :
गो. गो. मुजुमदारांच्या
काढंबच्या

रोहिणी तुळदेव.

साधुदास :

गो. गो. मुजुमदारांच्या कादंबऱ्या

रोहिणी तुकदेव

■ मुद्रक :

म. द. खाडिलकर

श्रीकृष्ण मुद्रणालय (ऑफसेट)

औद्योगिक वसाहत, सांगली.

■ अक्षर जुळणी :

अक्षरकळा,

कुपवाड रस्ता, मिरज - ४१६ ४१०.

फोन नं. २०८०.

■ प्रकाशक : ©

सौ. मानसी गोसावी

सुमोद अपार्टमेंट, गुल्मोहोर कॉलनी,

सांगली - ४१६ ४१६.

मूल्य : ४० रुपये

"Time is but the stream
I go a fishing in. I drink at it;
but while I drink I see the sandy
bottom and detect how shallow it is.
Its thin current slides away,
but eternity remains. I would
drink deeper; fish in the sky,
whose bottom is pebbly
with stars."

Henry David Thoreau.

माझे आजोबा
स. आ. तथा बापूसाहेब गुळवणी
आणि
माझे मार्गदर्शक
डॉ. गो. मा. पवार
यांना
विनम्रभावाने अर्पण

अनुक्रम

१. साधुदास तथा गो.गो. मुजुमदारांचा अल्पपरिचय
पृ. १ ते पृ. ८
२. गो.गो. मुजुमदारांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या - भूमिका
पृ. ९ ते पृ. २२
- अ) ऐतिहासिक कादंबरीचे स्वरूपवर्णनाद्वय
ब) साधुदासपूर्व मराठी ऐतिहासिक कादंबरी
क) साधुदासांची कादंबरीलेखनामागील प्रेरणा
३. पार्णिमा - तत्कालीन समाजजीवनाचा यथार्थ छेद.
पृ. २३ ते पृ. ३६
४. प्रतिपदा - माधवरावांच्या कालखंडाच्या युगभानाचे चित्रण.
पृ. ३७ ते पृ. ५६
५. द्वितीया - पूर्वकालीन ऐतिहासिक कादंबरीच्या स्वरूपाला छेद देणारी कादंबरी.
पृ. ५७ ते पृ. ७१
६. उपसंहार
पृ. ७२ ते पृ. ७८
७. टीपा
पृ. ७९ ते पृ. ८१
८. साधुदासांच्या उपलब्ध प्रकाशित साहित्यकृतींची यादी.

हे असे घडले

शिवाजी विद्यापीठाची पीएच्.डी. पदवी मिळाल्यानंतर माझ्या वाचनाला काहीशी शिथिलता आली. अशातच एक दिवस श्री. दादा खाडिलकर आले आणि म्हणाले, 'तू खरं तर आता साधुदासांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करायला सुरू कर. त्यांच्या साहित्याचं योग्य मूल्यमापन झालं पाहिजे.' मी आपलं हो म्हटलं - आणि त्यांचं म्हणणं मनावेगळं केलं. चार-पाच दिवसानंतर अचानक एके सकाळी श्री.भाऊकाका पडसळीकर आले आणि त्यांनी सांगितले की साधुदासांची सर्व पुस्तके त्यांच्याजवळ आहेत, ती मी घ्यायला हरकत नाही. मी पुन्हा 'हो' म्हटलं आणि गप्प बसले. एकतर साधुदास हे नाव मी फारसं ऐकलेलं नव्हतं. वाङ्मयाच्या इतिहासात त्याबद्दल एक-दीड ओळीखेरीज अधिक काही नव्हतं, कुणा विद्वानानं त्यांची भलावण केल्याचंही वाचनात नव्हतं. त्यामुळे मी त्याबद्दल उदासीनच होते. असेच काही दिवस गेले आणि एके संध्याकाळी भाऊकाका साधुदासांची सगळी ग्रंथसंपदा घेऊनच माझ्याकडे आले आणि 'याचा अभ्यास तू करच!' असा त्यांनी आग्रह धरला. दादा खाडिलकरही मधूनमधून 'कुठं पर्यंत आलंय? वाचते आहेस ना?' असं विचारीतच होते. मी आपली काहीतरी सबबी सांगून वेळ मारून नेत होते.

त्यानंतर एकदा सहज म्हणून आदरणीय हातकणंगलेकर सरांकडे गेल्यावर त्यांना मी हे सगळं सांगितलं. तर ते म्हणाले, "साधुदासांचं काव्य पारंपरिक पध्दतीचं आहे, परंतु कादंबऱ्या विशेष अभ्यासनीय आहेत. विनाशाकडे वेगाने वाटचाल करणाऱ्या पेशवाईच्या अखेरच्या काळातील सामाजिक व राजकीय अवनत अवरथेचे चित्रण या कादंबऱ्यांत आले आहे. त्याचा खरोखरच विचार व्हायला हवा. आपण, हे काम करावं असं माझ्या मनात होतं पण ते राहूनच गेले," सरांच्या उद्गारांचा परिणाम म्हणून मी साधुदासांच्या कादंबऱ्यांचा अभ्यास करावयाचे ठरविले. प्रस्तुतचे पुस्तक हे त्या अभ्यासाचे फलित आहे.

ऋणनिर्देश -

या पुस्तकाच्या सिद्धिसाठी अनेकांचे मोलाचे सहाय्य झाले. श्री.गुरुनाथ कोटणीस, प्राचार्य क. श्री. काळे, अॅड. मधुसुदन करमरकर यांनी काही दुर्मिळ पुस्तके व लेख उपलब्ध करून दिले. त्याबद्दल त्यांची मी

ऋणी आहे.

साधुदासांच्या सहवासात आलेल्या सांगलीतील अनेक लोकांनी साधुदासांबद्दलच्या आठवणी सांगितल्या. त्यातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू माझ्यापुढे स्पष्ट होत गेले. विशेषतः कै.सदाशिवराव फडके, अॅड. माधवराव गोडबोले, अॅड. जनूभाऊ गोडबोले, श्री. मोडक, प्रा. वसंतराव पाटणकर यांनी आणि साधुदासांच्या सांगलीतील कुटुंबियांनी मला माहिती पुरवली, त्या सर्वांची मी ऋणी आहे.

डॉ.गो. मा. पवार, प्रा. म. द. हातकणंगलेकर, प्रा. कमल देसाई यांच्याबरोबर वेळोवेळी केलेल्या चर्चेचा या पुस्तकातील मजकूर लिहिताना मोठाच उपयोग झाला. त्यांनी पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत वारकाईने वाचून तत्संबंधी मौलिक सूचना केल्या व काही फेरफार सुचविले, याचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

हे पुस्तक लिहिण्याची प्रेरणा निर्माण करून ते प्रकाशित होईपर्यंतच्या योग जुळवून आणणाऱ्या दादा खाडिलकर व भाऊकाका पडसलगीकर यांची मी आभारी आहे.

माझे केवढेही छोटे-मोठे काम असो, केवळ माझ्याबद्दलच्या स्नेहाखातर त्यात रस घेणाऱ्या प्रा. वंदना दांडेकर, प्रा. अविनाश सप्रे, श्री. सदानंद कदम या आणि इतर स्नेह्यांचे, शुभचिंतकांचे आभार न मानता त्यांचा ऋणानुबंध असाच पुढे रहावा ही मनीषा व्यक्त करते.

सांगली (जिल्हा) नगरवाचनालय, महात्मा गांधी वाचनालय, श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद महाविद्यालयाचे ग्रंथालय यांच्या मदतीबद्दल मी कृतज्ञ आहे.

मे. स्वरूप उद्योग यांनी उत्कृष्ट मुखपृष्ठ करून दिले, श्री. ज. रा. कुलकर्णी यांनी टाइपसेटींग करून दिले आणि श्री.प्रकाश खाडिलकर यांनी उत्तम छपाई करून दिली म्हणूनच पुस्तकाला देखणेपण लाभले. त्यांचे आभार!

रोहिणी तुकदेव

कवी साधुदास रचित महाराष्ट्रगीत
महाराष्ट्र माउली

(चाल : गगनाच्या अंगणी)

सुखदुःखाच्या काळी अथवा जवळ दूरच्या स्थळी
सुट्ट वा तनु जर्जर जाहली

प्रिय माझी ती आठवते मज महाराष्ट्र माउली ॥धृ॥

शिरि विंध्याद्री हा केशपात्र साजिरा ।

गिरि सहच जियेचा पदर गमे धावरा ।

श्री गोदारूपी कंठ हार हासरा ।

श्रीकृष्णौघाचा कमरपट्ट गोजिरा ।

तीर्थक्षेत्रे भली, जियेची मंगल भूषावली ।

विखुरली स्थळोस्थळी चांगली ।

प्रिय माझी ती आठवते मज महाराष्ट्र माउली ॥ १ ॥

श्रीज्ञानेश्वर हा पुत्र जिचा थोरला ।

बहु भावंडाना कल्पतरू जाहला ।

त्या माजि शिवाजी वीराग्रणि जन्मला ।

जोडीस त्याच्या समर्थ तो लाभला।

देति साद चाहुली त्याच्या खंन्यातुनि मावळी ।

जियेची कूस अशी घोसली ।

प्रिय माझी ती आठवते मज महाराष्ट्र-माउली, ॥ २ ॥

जी मानवैभवी श्रीमंती मानिते ।

जी सरस्वतीचे क्रीडांगण शोभते ।

जी कलागुणांचे धात्रीपण मिरविते ।

जी पुण्यतपांचे माहेरचि जागते ।

'साधुदास' तत्पदी वाहतो सादर सुमनांजली।

तुम्ही घ्या भाग त्यात मंडळी।

प्रिय माझी ती आठवते मज महाराष्ट्र माउली ॥ ३ ॥

— साधुदास

साधुदासांचा अल्पपरिचय

सांगलीतील जुन्या जाणत्या लोकांगी त्यांच्या शाळकरी वयातल्या, तरूणपणातल्या गप्पा काढल्या की त्यात 'साधुदास' हटकून येतात. साधुदास नावाचा एक आख्यायिकासंच तयार होतो म्हणाना. त्यात मग, फिरायला गेल्यावर कोणाच्याही बागेतील फुले तोडणारे आणि कुणी हटकलेच तर, ही काही चोरी नव्हे, मी माझ्यासाठी थोडीच फुलं तोडतोय, ती देवासाठी आहेत असं म्हणणारे साधुदास असतात, शाळेत केव्हाही येणारे आणि पुस्तक हातात न घेता सुभाषिते शिकविणारे साधुदास असतात, कोणत्याही प्रसंगी चटकन् कवितेच्या ओळी जमविणारे शीघ्रकवी साधुदास असतात, छापखान्यातल्या कामगाराचे हुबेहुब चित्र रंगविणारे, उपहासप्रचुर बोलणारे साधुदास असतात, एकाचवेळी आठ जणांशी बुद्धिबळाचे डाव खेळणारे व हमखास जिंकणारे साधुदास असतात, राजकुमाराच्या मागे आपला अवाढव्य देह सावरीत, धापा टाकीत धावणारे साधुदास असतात, 'विक्रम' साठी सदर मागायला गेलेल्या गृहस्थाला भजी आणायला लावून, एका बाजूला भजी खात, दुसऱ्या बाजूला धार काढीत सदर लिहून घ्यायला सांगणारे साधुदास असतात, पट्टीच्या गायकांना तबल्याची साथ करणारे, नवे ताल तयार करणारे साधुदास असतात, प्रचंड पाठांतर असलेले साधुदास असतात, कोर्टातील खटल्याच्या प्रसंगी ना.सी.फडक्यांना दोन-चार मार्मिक प्रश्न विचारून त्यांचे मराठीविषयक ज्ञान जुजबी ठरविणारे, संशयास्पद ठरविणारे साधुदास असतात, कोटणीस महाराजांच्या मठात कीर्तनकाराच्या मागे उभे रहाणारे आणि गांधीवधानंतर झालेल्या जाळपोळीच्या वेळी 'तुमचे घर जाळायला लोक आले आहेत लवकर चला' असे सांगायला कुणी आल्यावरही ईश्वरावर भरवसा ठेवून स्वस्थ रहाणारे आणि घर जाळायला आलेल्या जमावातील तरूणांनी, 'हे आमच्या गुरुजींचे घर आहे, ते जाळायचे नाही' असे ठरविल्याने आपले घर शाबूत राहिले हे, पाहिल्यावर सदादित होणारे साधुदास असतात, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी मुलींचे वसतीगृह काढायचे ठरविताच त्यासाठी आपला बुधगावातील वाडा देणारे साधुदास

साधुदास - मुजुमदारांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या

असतात, निव्वळ संस्थानिकांबद्दल शिरेबाजी केली म्हणून ज्याच्या नाटकाची होळी झाली, नाटकगृहाचे पडदे फाटले असे साधुदास असतात, पत्नीला सतार शिकविणारे, कवी यशवंतांना, वि.स.पागे यांना शिक्षणाला प्रोत्साहन देणारे, मदत करणारे साधुदास असतात. अशी साधुदासांची विविध रूपे आठवणींमधून ऐकायला मिळतात. या आठवणी सांगणारे लोक आता वृद्ध आहेत. त्यामुळे स्मरण - विस्मरणाची, भ्रमांची, समजुतींची भेसळ त्यात झाली आहे. पण या भेसळीचा थर वाजूला करून पाहिले तर एक बहुमिती परिमाण लाभलेले व्यक्तिमत्व सहजच प्रत्ययाला येते. साधुदासांचे अल्पचरित्र सांगण्याचा हा प्रयत्न म्हणजे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे काही उठावदार पैलू सांगण्याचा प्रयत्न होय.

गोपाळ गोविंद मुजुमदार उर्फ साधुदास हे मूळचे पाटणकर घराण्यातील. त्यांचे पूर्वज महादेवभटजी पाटणकर हे कोकणातून देशावर आले. महादेवभटजींची बहीण सांगली-मिरज येथील पटवर्धन घराण्याच्या शाखेचे मूळ पुरुष गोविंद हरी यांना दिली होती. त्यामुळे पाटणकर कुटुंब श्रीमंतांचे आप्त बनले व सांगलीतच स्थायिक झाले. साधुदासांचा जन्म माघ वद्य ५, शके १८०५ (ता. १७ फेब्रु १८८४) रोजी झाला. त्यांचे जनक घराण्यातील नाव गोपाळ धोंडो पाटणकर असे होते. त्यांचे वडील श्री.धोंडो गोपाळ पाटणकर हे ब्रिटीश राज्यात पुणे येथे सर्व्हेअर होते. त्यांच्या या व्यवसायावरून पाटणकर घराण्यात मोजिमदार - मुजुमदार हे नाव पडले. साधुदासांनी ते कायम केले यालाही एक कारण घडले. शाळेत त्यांच्या वर्गात गोपाळ धोंडो पाटणकर याच नावाचा आणखी एक विद्यार्थी होता. परीक्षेच्या वेळी या दोन नावांचा गोंधळ होऊ नये म्हणून हेडमास्तर हरीपंत करमकरांच्या सल्ल्यानुसार त्यांनी मुजुमदार नाव लावले. पुढे १९०४ साली ते आपल्या चुलत चुलत्यांना दत्तक गेले व त्यांचे नाव गोपाळ गोविंद मुजुमदार असे झाले.

साधुदासांचे प्राथमिक शिक्षण जुन्या सांगलीतील मराठी शाळेत झाले. नंतर माध्यमिक शिक्षण सांगली हायस्कूलमध्ये झाले. सांगली हायस्कूलमध्ये त्यावेळी श्रीपादशास्त्री देवधर संस्कृत शिकवीत असत. त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे साधुदासांनी कालिदास, माघ आदी कवींचे ग्रंथ अभ्यासले. संस्कृत प्रमाणेच इंग्रजी, मराठी या विषयांच्या अध्ययनाकडे त्यांचा विशेष ओढा असे. गणितात त्यांना फार रूची नव्हती. परंतु त्यामुळे त्यांनी आपला पहिला नंबर मात्र कधीही चुकविला नाही.

ते हायस्कूलमध्ये शिकत असतानाच त्यांचे वडील मृत्यू पावले. त्यांच्या संबंधीच्या एका आठवणीचा साधुदास वारंवार उल्लेख करित असत. त्यांच्या मनावर खोल परिणाम करणारी ती आठवण होती. पुण्यास सर्व्हेअर म्हणून काम करित असताना त्यांनी 'गावकामगारांचे पुस्तक'

या नावाने तीन भाग असलेले पुस्तक लिहिले. ते उपयुक्त ठरल्यामुळे त्याचा खपही मोठ्या प्रमाणावर झाला. परंतु, त्याचे महत्त्व न समजल्यामुळे त्याचा हक्क त्यांनी व त्यांचे वडील बंधू यांनी विकून टाकला. त्यामुळे त्यांना काहीच अर्थप्राप्ती न होता, ज्ञानचक्षू मुद्रणालयवाल्यांची मात्र चांदी झाली. वडिलांच्या या अनुभवाचा साधुदासांवर परिणाम म्हणून की काय, त्यांनी पुस्तके लिहिली खरी पण एकंदर ग्रंथ प्रकाशन, प्रसिद्धी, पास्तोषिके इ. नी युक्त अशा व्यवहाराबद्दल ते निरीच्छ, उदास राहिले.

आपल्याला कविता करता येते याचा शोधही त्यांना हायस्कूलमध्ये असतानाच लागला. मिस्कील, थेट्टेखोर स्वभाव आणि शब्द जुळविता येणे अशी दोन शस्त्रे हातात सापडल्यावर ते येईल जाईल त्याच्यावर त्यांचा प्रयोग करित सुटले. 'नाऱ्या ★ ★ ★ तू तिरवा, परंतु बरवा' अशा प्रकारच्या त्या कविता असत. लबाड भटजी, कामचुकार नोकर, काडी पैलवान सहाध्यायी अशा अनेकांवर ते चटकन् कवन करित आणि म्हणूनही दाखवित. मित्रांची करमणूक करणे हाही एक उद्देश त्यात असे. काही एका प्रमाणात टिंगलीचा भाग त्यात असला तरी बुद्धिमत्तेची चमकही त्यात दिसून येई.

मॅट्रिक्युलेशननंतर ते पी.ई.च्या वर्गात सहा महिनेपर्यंत फर्ग्युसन कॉलेजात होते. टर्म संपवून ते सांगलीला आले ते पुन्हा पुण्याला गेले नाहीत. लेखन, वाचन, अध्यापन यांच्यासाठी त्यांनी उर्वरित आयुष्य खर्ची घातले. त्यांचा पुढील आयुष्यक्रम पाहाता त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे काही खास पैलू ठळकपणे नजरेत भरतात.

व्यासंगी साधुदास : पदवीधर होण्यासाठी पुण्याला गेलेले साधुदास अवघ्या सहा महिन्यातच घरी परत आले खरे, पण म्हणून त्यांनी आपले वाचन, चिंतन सोडले नाही. इतिहास आणि काव्य यांची त्यांना विशेष आवड होती. धार्मिक ग्रंथांचा त्यांचा व्यासंग मोठा होता. 'श्री नारायणमहाराज जालवणकर यांच्या संप्रदायाची परंपरा' या संबंधी लिहिताना करुणासागर, कैवल्य-वैभव (अष्टक), निरंजन रघुनाथाचे अभंग, असे अनेक संदर्भ देऊन त्यांनी ही परंपरा स्पष्ट केलेली दिसते. 'श्रीनिरंजन रघुनाथ स्वामींच्या ग्रंथांना आणि चरित्राला, आधारभूत असलेल्या साधनांच्या संशोधनाचा त्रोटक इतिहास या सारख्या लेखातूनही त्यांचा व्यासंग, अभ्यासाची शास्त्रीय बैठक आणि वस्तुनिष्ठ रीतीने विचार करण्याची पद्धत दिसून येते. त्यांची खटपट त्यांचे प्रयत्न आणि परिश्रम पाहून वासुदेवशास्त्री खरेनी 'प्रयत्न करण्याच्या बाबतीत मी स्वतःला श्रेष्ठ समजत होतो. पण मुजुमदारांचा प्रयत्न पाहून माझा अभिमान नाहीसा झाला.' असे उद्गार काढले. या एका उदाहरणावरूनही साधुदासांचा व्यासंग, त्यांची प्रयत्नशीलता स्पष्ट होण्यास हरकत

नाही.

कवी साधुदास : साधुदासांचे संस्कृत वाङ्मयाचे वाचन दांडगे होते. त्याचा परिणाम म्हणून की काय, त्यांनी रघुवंशावर आधारित अशी महाकाव्य रचना केली. वनविहार, रणविहार, गृहविहार अशा तीन विभागात ही रचना आहे. या रचनांना दक्षिणा प्रांज कमिटीकडून पारितोषिके मिळाली होती. इतिहासाचार्य राजवाड्यांसारख्या परीक्षकाने त्यांच्या काव्याबद्दल अनुकूल अभिप्राय दिलेला होता. ते लिहितात - ‘..This is real poetry, I am happy to have read such poetry. This reminds me of Kalidas. You are a master of metres.’ छंद शास्त्रावर साधुदासांचे मोठे प्रभुत्व होते. आपल्या महाकाव्यात त्यांनी चाळीस एक तरी वृत्तात रचना केलेली दिसते. याशिवाय संगितातील रागदारीला धरून त्यांनी अनेक पदे लिहिली. कीर्तनात म्हणण्यासाठी अनेक रचना केल्या. आजही पुण्यातील भवाळकरांसारखे लोक त्यांच्या रचना वापरतात. या शिवाय निर्मात्य संग्रह, कृष्णालहरी, महायुद्धाचा पोवाडा यामधून त्यांची स्फुट कविता प्रकाशि झालेली आढळते.

शीघ्र कवित्व हा साधुदासांचा आणखी एक विशेष होय. त्यांच्या शीघ्र कवित्वाचे मासले त्यांचे समकालीन रंगवून सांगतात. त्यातील एक किस्सा मुद्दाम सांगण्यासारखा आहे. साधुदास एकदा पुण्याला गेले होते. तेथे श्रीधर जनार्दन कुंटे ह्यांच्याकडे त्यांचा मुक्काम होता. त्या दिवशी कवी रेंदाळकर कुंटेचांकडे आले होते, तेही तिथेच राहिले. बोलता बोलता महाकाव्याचा विषय निघाला. महाकाव्यातील एक सर्ग लिहिण्यास १५/२० दिवस लागत असतील अशी रेंदाळकरांची कल्पना होती. श्री.साधुदास यांनी ‘दोन तीन तासाच्या बैठकीत हे काम सहज होते’ असे त्यांस सांगितले. रेंदाळकरांचा त्यावर विश्वासच बसेना. पण ते तेवढ्यापुरते गप्प बसले. पहाटे पाच वाजता साधुदास उठले तेव्हा रेंदाळकरांनी त्यांच्यापुढे कागद, पेन्सील ठेवली आणि आत्ताच्या आता कविता लिहा म्हणून सांगितले. अशी परीक्षा होईल अशी साधुदासांना कल्पना नव्हती. तथापि त्यांनी ‘कोणत्या विषयावर कविता लिहू’ असे विचारले. रेंदाळकर म्हणाले, ‘वाटेला त्या विषयावर लिहा’ साधुदास म्हणाले, “आता ते चालणार नाही, विषय तुम्हीच द्या; नाहीतर म्हणाल की पूर्वीच कविता करून ठेविली होती”. मग रेंदाळकर म्हणाले, ‘मी कविता मागतो आहे’ याच विषयावर लिहा’. लगेचच चौवीस ओळींची कविता लिहून साधुदासांनी रेंदाळकरांच्या हाती दिली. रेंदाळकर चकित झाले. पुढे त्यांनी हा प्रसंग ह.ना.आपट्यांना सांगितला आणि कविता करमणुकीमध्ये प्रसिद्धही झाली.

पारंपारिक पद्धतीच्या, छंदोबद्ध रचनेवर त्यांचे प्रभुत्व होते हे तर खरेच, परंतु लोकीगीतांबद्दलही

त्यांना आस्था होती. भोंडल्याची गाणी, झिम्म्याची गाणी, फुगडीचे उखाणे, भारूडे, आरत्या संकलित करून त्याचे त्यांनी पुस्तक प्रकाशित केले. ते स्वतःही आरत्या, भूपाळचा लिहित असत.

या कवित्वगुणामुळे त्यांना सांगली संस्थानचे 'राजकवी' हा किताब मिळाला. काव्यगुणाचे कौतुक म्हणून श्रीमंतांनी त्यांना सोन्याचे कडे घातले.

कादंबरीकार साधुदास : साधुदासांनी लिहिलेल्या आणि आज प्रकाशित रूपात उपलब्ध असलेल्या कादंबऱ्या म्हणजे, पौर्णिमा, प्रतिपदा आणि द्वितीया या कादंबऱ्यांचा विस्तृत स्वरूपात विचार या पुस्तकात पुढे केलेला आहे. तथापि, या तीन कादंबऱ्यांवद्दल प्रा. गोकाकांचा अभिप्राय येथे देणे अस्थानी होणार नाही. गोकाक लिहितात - No wonder Sadhudas has written historical romances of remarkable beauty and power. The penetrative and the interpretative imagination requisite for such writing are some to his outstanding gifts. प्रा.गोकाकांसारख्या जाणत्या विद्वानाचा व रसिकाचा हा अभिप्राय वोलका आहे.

साधुदासांचे नाटक : एकोणीसशे अठरा साली साधुदासांनी 'राजसेवा' नावाचे एक नाटक लिहिले. संस्थानी राज्यकारभाराचे चित्रण करणारे ते नाटक होते. पण या नाटकाचीच एक कहाणी झाली, ती अशी. एकदा कवी सुमंत सांगलीला काही कारणनिमित्ते आले होते. त्यांचा व साधुदासांचा परिचय झाला. साधुदासांनी त्यांचा पाहुणचार केला व त्यांना आर्थिक अडचण आहे असे कळताच जमखंडीकर सरकारांकडे तुम्ही जा तुम्हाला ते मदत करतील असा सल्ला दिला. एवढेच नव्हे तर त्यांना एक पत्रही दिले. पण कवी सुमंत जमखंडीकर सरकारांशी उद्धटपणे वागले एवढेच नव्हे तर पुन्हा साधुदासांना काही कळविलेही नाही. पण कवी सुमंतांचा संबंध एवढ्यात संपायचा नव्हता. झाले असे की, त्यांनंतर थोड्याच दिवसांनी साधुदासांचे 'राजसेवा' हे नाटक, नाट्यकला प्रवर्तक संगीत नाटक मंडळीने बसविण्यास घेतले. त्यावेळी कंपनीचा मुक्काम कोल्हापुरास होता त्यामुळे तालमीसाठी कोल्हापूरला जाऊन राहिले होते. तेव्हा सुमंत कवी त्यांच्याकडे मधून मधून येत. काही दिवसानंतर त्यावेळचे तेथील सिटी मॅजिस्ट्रेट रावसाहेब चौगुले यांनी साधुदासांना बोलावून विचारले, 'तुमचं नाटक आमच्या सरकारवरून लिहिल्याचं कळतं ते खरं आहे का!' साधुदास म्हणाले, 'माझ्या मनात तुमच्या सरकाराविषयी अतिशय आदर वसत आहे. शिवाय त्यांच्या विरुद्ध लिहिण्याचं मला काहीच कारण नाही'.

त्यांनंतर साधुदासांनी नाटकाची वही रावसाहेबांना वाचावायास देऊन त्यांच्या मनातील

संशय दूर केला. प्रत्येक पानावर त्याची सही घेतली. पण प्रत्यक्ष प्रयोगाच्यावेळी मात्र वेगळेच नाट्य घडले. नाटक रंगत चालले होते. मृगया आणि मदिराक्षीचा भयंकर नाद असलेल्या एका राजाचे चित्र नाटकात रेखाटलेले असल्याने लोक अतिशय तन्मयतेने पहात होते. आणि जेव्हा का एका पात्राच्या तोंडून 'आमच्या राजाच्या तावडीतून एखादे वेळेस रानातलं सावज सुटून जाईल पण गावातलं जाणार नाही' हे वाक्य वाहेर पडले तेव्हा टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला. पोलीस गडबडले. नाट्यगृहात गोंधळ माजला. साधुदासांची चौकशी झाली. चौकशीत साधुदासांनी नाटकाच्या वहीच्या प्रत्येक पानावरील रावसाहेबांची सही दाखविली त्यामुळे ते निर्दोष ठरले. परंतु, 'राजसेवा' नाटकाचा पुन्हा कधीही प्रयोग झाला नाही. या प्रकरणाचे सूत्रधारकत्व सुमंतांकडे होते असे पुढे स्पष्ट झाले! आज या नाटकाची संहिता उपलब्ध होऊ शकत नाही.

चरित्रकार साधुदास : साधुदासांनी हणमंतरावजी कोटणीस यांचे चरित्र लिहिले आहे. ते लिहित असताना जितका पुरावा गोळा करणे शक्य आहे तेवढा गोळा करून, कसोशीने त्याची छाननी करून तो वाचकांसमोर मांडला आहे. घराण्याचा इतिहास, हणमंतरावजींचे कार्यकर्तृत्व यांचे चित्रण करून 'पद्मचात' असे प्रकरण लिहून चरित्राचा धागा वर्तमानापर्यंत आणून सोडला आहे. त्यानंतर संबंधितांनी दिलेल्या आठवणी आहेत आणि अखेरीस हणमंतरावजींचे अप्रकाशित काव्य छापले आहे. चरित्र वाचत असताना एक गोष्ट प्रामुख्याने लक्षात येते ती ही की, मनुष्याचा इतिहास हा समाजाच्या इतिहासापासून तोडून लिहिता येणार नाही, याचे सजग भान साधुदासांनी ठेवले आहे. चरित्रविषयाबद्दल लेखकाच्या मनात अपार श्रद्धाभाव असल्यामुळे चरित्रात भावपूर्ण चित्रण तर आहेत पण त्याचबरोबर चिकित्सक दृष्टीही आहे. सत्यपूर्ण कथन करण्याचा अट्टहास आहे. त्यासाठीचा अभ्यास आहे.

प्रसिद्धी पराङ्मुख साधुदास : अंगी एवढी गुणवत्ता असलेले साधुदास प्रसिद्धिपराङ्मुख होते. अध्यात्मात गुंतल्यामुळे स्वार्थ, प्रसिद्धी, यश, संपत्ती या कशाबद्दलच त्यांना फारशी आस्था नव्हती. असे असले तरी, काही सन्मान त्यांच्याकडे आपणवून चालत आले. त्यांच्या महाकाव्यांना दक्षिणा प्राइज कमिटीची पारितोषिके मिळाली. ही काव्ये आणि मराठीची सजावट हे पुस्तक महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात क्रमिक पुस्तक म्हणून लावले गेले. सांगली येथील सत्तावीसाव्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्षपद तर कराड येथील दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले. या दोन्ही ठिकाणी दिलेल्या व्याख्यानात त्यांचा वाङ्मयविषयक दृष्टिकोण स्पष्टपणे प्रतिबिंबित झालेला दिसतो.

शिक्षक साधुदास : साधुदासांनी ज्यांना शाळेत संस्कृत शिकविले असे कित्येक लोक

त्यांच्याबद्दलच्या आठवणी मोठ्या आत्मीयतेने सांगतात. त्यांचा व्यासंग, त्यांची ओघवती वाणी, विनोद करून सगळा वर्ग हसता आणि जिवंत ठेवण्याची त्यांची खुबी ह्या संबंधी ही मंडळी विस्ताराने, तपशीलाने सांगतात. तशा आठवणी सांगताना भूतकाळात रंगून जातात. भूतकाळ पुन्हा एकदा आठवताना त्यांच्या आवाजात साधुदासांबद्दल आदर असतो, प्रेम असते. त्यांच्या विक्षिप्तपणाच्या, तऱ्हेवाईकपणाच्या आठवणीही त्यांचे विद्यार्थी सांगतात. पण त्या सांगण्यातही एकप्रकारचा आत्मीय भाव असतो.

विद्यार्थ्यांच्या अडचणी समजावून घेणे आणि त्यातून मार्ग काढणे हा त्यांचा नित्याचाच कार्यभाग होता. व्याकरण आणि वाङ्मय यांची झालेली फारकत, विद्यार्थ्यांच्या मनात व्याकरणाबद्दल, छंद, वृत्त इ. बद्दल असलेली अनास्था आणि त्याचा एकूण भाषिक व्यवहारावर होणारा परिणाम पाहून त्यांनी 'मराठी भाषेची सजावट' हे दोन भागातील पुस्तक लिहिले. आजही या पुस्तकाची मौलिकता पटावी असे त्यातील विवेचन आहे. शैलीसंबंधी किंवा छंदासंबंधी त्यांनी मांडलेले विचार स्वतंत्र आहेत. विचारास खाद्य देणारे आहेत.

साधुदासांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे असे अनेक पैलू आहेत. कवी, कांदवरीकार, नाटकार, चरित्रकार, शिक्षक या शिवाय बुद्धिबळपटू, उत्तम तबलावादक म्हणूनही त्यांचा नावलौकिक होता. त्यांना अध्यात्मात रुची आणि गती होती. कै.हणमंतरावची कोटणीस महाराजांचे ते अनुग्रहित होते. लौकिक अनुभवापासून दूर जाण्यासाठी त्यांनी स्वतःचे नावही बदलले. गोपाळरावांचे साधुदास झाले. साधुदासांच्या विलक्षणपणाच्या आणि विचक्षणपणाच्या आठवणी आजही सांगलीकर रंगवून सांगतात. सांगताना रंगून जातात !

■ ■ ■

प्रास्ताविक :

‘साधुदास’ तथा मुजुमदारांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या

साधुदास तथा गो.गो. मुजुमदार यांनी लिहिलेल्या तीन कादंबऱ्या आज उपलब्ध आहेत. मराठेशाहीचा उत्तरकाल, म्हणजेच माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीपासून ते मराठेशाहीच्या अस्तापर्यंतचा कालखंड चित्रित करणारी कादंबरीमाला गुंफण्याची त्यांची इच्छा होती. परंतु ही इच्छा प्रत्यक्षात येऊ शकली नाही. पौर्णिमा, प्रतिपदा, द्वितीया अशा त्यांच्या तीन कादंबऱ्या प्रकाशित रूपात उपलब्ध आहेत. त्यापैकी पहिल्या दोहोंत माधवरावांच्या कारकीर्दीचे तर तिसऱ्या कादंबरीत नारायणराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीचे चित्रण आहे. माधवराव पेशव्यांनी मराठी साम्राज्याला प्राप्त करून दिलेले वैभव व त्यांच्या पश्चात त्यांचे बंधू नारायणराव पेशवेपदावर असताना त्यांचा भरदिवसा शनिवारवाड्यात झालेला खून या दोन्ही घटनांना महाराष्ट्राच्या इतिहासात ठळक असे स्थान आहे. इतिहासात असे ठळक व अधोरेखित स्थान असलेल्या घटनांचे चित्रण करणाऱ्या या कादंबऱ्या असल्यामुळे त्यांना ऐतिहासिक कादंबऱ्या असे म्हटले जाते.

ऐतिहासिक कादंबऱ्याचे स्वरूप वैशिष्ट्य : ऐतिहासिक म्हणजे इतिहासासंबंधी. इतिहास ही भूतकालीन घटना - प्रसंगांची निश्चिती करून घेऊन कालक्रमानुसार केलेली नोंद असते. ही नोंद किंवा हे माहितीचे तुकडे स्वीकारून त्याला जेव्हा आकार दिला जातो तेव्हा त्याचे रूप ऐतिहासिक असे बनते. म्हणून ऐतिहासिक साहित्यकृतीत इतिहासापेक्षा अधिक काही असते. इतिहासातील घटना प्रसंगांची चौकट घेऊन लेखक त्यात जो तपशील भरतो त्या तपशीलात जगण्याचे अर्थ व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य असते. या सामर्थ्यामुळे त्या घटनांना नवे अर्थ प्राप्त होतात. मग त्या घटना म्हणजे भूतकाळात, कागदपत्रात गोठून राहिलेल्या निर्जीव नोंदी रहात नाहीत. त्यांचे वर्तमानाशी दळणवळण सुरू होते. मधली रेषा पुसटून जाऊन अभिसरण प्रक्रिया चालू रहाते.

ऐतिहासिक कादंबरीच्या निर्मितीमागील आणि वाचनामागील हेतूंचा विचार केला तर असे दिसते की, भूतकाळाचं दर्शन करण्याची, त्याला स्पर्श करण्याची इच्छा ही एक स्वाभाविक भावना आहे. भविष्यकाळात जे घडणार असते ते भूतकाळापासून विच्छिन्न झालेले नसते तर ते त्याच्याशी जोडलेले असते. वर्तमान हा भूतकाळातून निर्माण झालेला असतो आणि याच

भूतकाळात भविष्याची बीजे सुप्त रूपाने असतात. आणि म्हणूनच, लेखक आणि वाचक या दोघांनाही भूतकालीन जीवनाचे आकर्षण असते. वर्तमान तपासण्यासाठी, मूलप्रकृती समजून घेण्यासाठीही भूतकाळाकडे आकर्षिले जाणे शक्य असते. वर्तमानकालातच आपण स्वतः जगत असल्यामुळे त्याची मूल प्रकृती समजून घेण्यात अडचणी येतात. आवश्यक तेवढा तटस्थपणा राखता येत नाही; अशा वेळी इतिहासाकडे एक शिक्षक म्हणून पाहिले जाते. या दृष्टिकोणातून भूतकाळाकडे पाहून जेव्हा तो चित्रित केला जातो तेव्हा भूतकालीन घटनांना रूपकात्मकता प्राप्त होते. अशा प्रकारच्या कादंबऱ्यांत भूतकालीन वास्तव व वर्तमानकालीन वास्तव या दोहोंनाही दोबळपणे चित्रित केले जाते. या चित्रणात ठोकळेबाजपणा येतो, कृत्रिमता येते. रूपकातून व्यक्त होणारा परिस्थितीचा संदर्भ ताजा असेपर्यंत या कादंबऱ्यांत वाचकांना आवाहन करण्याचे सामर्थ्य असते. परिस्थितीचा संदर्भ बदलला की ते संपते; मग केवळ 'हे असे असे रूपक आहे, त्यामुळे त्या काळी ही कादंबरी फार लोकप्रिय झाली, अथवा तिच्यावर बंदी आली' एवढीच तिच्याविषयीची नोंद उरते.

काही वेळेला वर्तमान परिस्थिती समजून घेण्यात अडचण नसते परंतु, व्यावहारिक, राजकीय, सामाजिक कारणांमुळे लेखक आपले आकलन मांडू शकत नाही. अशावेळी तो भूतकालाचा आधार घेतो, व रूपकात्मक पद्धतीने आपले आकलन चित्रित करतो. या बाबतीत वामन मल्हार जोशी यांच्या 'आश्रमहरिणी' कादंबरीचे उदाहरण पहाण्यासारखे आहे. द्विपतिकत्वाचा पुरस्कार केला म्हणून कादंबरीवर अनैतिकतेचा, अश्लीलतेचा आरोप आला असता यासाठी लेखकाने पहिल्या आवृत्तीत द्विपतिकत्वाचा पुरस्कार गाळून टाकला होता. वा.म.जोशी या संदर्भात म्हणतात, '...पुनर्विवाहाला अनुकूल अशी लहान कादंबरी लिहिण्याचे धैर्य केले, पण गोष्टीच्या ओघाप्रमाणे शेवटी नायिकेच्या दोनही पतींची जेव्हा गाठ पडली तेव्हा, दोन पतींची अपवादात्मक परिस्थितीत एक बायको असू शकेल असे जरी माझे मत होते (द्रौपदीला तर पाच पती होते) तरी हे मत उघडपणे सांगायचे त्यावेळी मला धैर्य नव्हते. अर्थात्, त्या दोन पतींपैकी एकाला सापाकडून चाववून मारविले व मोकळा झालो. कला या दृष्टीने गोष्टीचा अंत अर्थातच कृत्रिम झाला व लेखामध्ये ग्रंथकर्त्याची खरी मते यावीत हे जे लेखननीतीचे आद्यतत्त्व त्यालाही हरताळ फासला गेला. एवढे का, तर सांकेतिक नीतीच्या विरुद्ध थोडेसे जाण्याचे जरी धैर्य होते तरी गोष्टीत देखील सोळा आणि खरे मत प्रदर्शित करण्याचे उच्चतम धैर्य नव्हते! पुढील आवृत्तीत वर सुचविल्याप्रमाणे फरक करणार आहे!" (१) म्हटल्याप्रमाणे लेखकाने पुढील आवृत्तीत फरक केला. लेखकाचे हे प्रांजळकथन त्याने पुराणकथेची रचना का स्वीकारली असावी हे समजण्यास

पुरेसे आहे. आपले खरे विचार, खरे आकलन तर मांडले गेले पाहिजे, सामाजिक रोषही येता कामा नये, या पेचातून सुटका करून घेण्यासाठी पुराणकालीन घटनेचा, पुराणकथेचा वापर लेखकाने केला हे उघड आहे. पुराणकथेतसुद्धा सांकेतिक नीतीच्या विरोधी जाण्याचे धैर्य तो दाखवू शकला नाही मग वर्तमानकालीन वातावरण निवडणे, चित्रित करणे कसे शक्य होते? या रचनेमुळे रोष तर टळलाच परंतु कादंबरीतील विचारांना एक उच्च आध्यात्मिक, नैतिक अधिष्ठान लाभले. शिवाय पुराणकथेमध्ये एक प्रकारचा दोबळपणा गृहीत धरला जात असल्यामुळे एक आयतीच सोय झाली. पुराणकालीन जीवत व घटना हा भूतकाळाचाही भूतकाळ असतो, हे ध्यानात घेतले म्हणजे व्यक्ती म्हणून आणि लेखक म्हणून काही पेचांतून सुटका करून घेण्यासाठी लेखक भूतकाळाचा कसा वापर करून घेतो हे ध्यानात येईल.

काही भूतकालीन घटना, प्रसंग, व्यक्ती यांचा समाजाच्या मनावर खोल असा ठसा उमटलेला असतो. समाजाच्या मानसिकतेचा, संवेदनशीलतेचा जणू तो एक भागच बनून गेलेला असतो. जसे की, पेशवाईच्या कालखंडातील आनंदीबाई, तिने केलेल्या कारस्थानांमुळे समाजमनावर खोल ठसा उमटवून आहे. 'ध चा मा करणे' अशा प्रकारचा वाक्प्रचार रूढ होण्याइतके तिचे कृत्य समाजमनाच्या संवेदनशीलतेचा भाग बनून गेले आहे. शिवाजी महाराजांचे 'हर हर महादेव' हे घोषवाक्य आजही लोकांना प्रेरक ठरते याचे कारणही तेच. अशाप्रकारे समाजाच्या मानसिकतेचा अथवा संवेदनशीलतेचा भाग बनून गेलेल्या घटना-प्रसंगांचे अथवा व्यक्तींचे चित्रण कादंबरीतून केले जाते, त्यावेळी त्यामागील भावना ही गौरवाची असते. क्वचित विरोधाची असली तरी ती समाजमनाला गोंजारणारी असते. समाजाच्या मनाला धक्का न देता, गौरवाची भावना जोपासून कादंबरीची रचना केल्यामुळे भूतकाळाचे यथायोग्य आकलन मांडले जात नाही. एकांगी अथवा अपुऱ्या आकलनाच्या मांडणीमुळे कादंबरीत सदोषता येते. तरीही कादंबरीतील चित्रण व वाचकाची संवेदनशीलता यांच्यात पूल (दुवा) तयार झाल्यामुळे अशी कादंबरी लोकप्रिय होऊ शकते. समाजाचे पूर्वग्रह सांभाळून, त्यांना खतपाणी घातले गेल्याचे दृष्यही अशा कादंबऱ्यांमध्ये दिसते. वि.वा.हडपांच्या कादंबऱ्या या अशा प्रकारच्या कादंबऱ्यांची उदाहरणे होत.

भूतकालीन घटनांना रंजनार्थ राबविल्याचे दृष्यही आढळते. अशा कादंबरीत 'भूतकाळ' या शब्दाला अथवा काळाला फारसे महत्त्व नसते. इतिहासाची मातब्बरी राखली जात नाही. नाथ माधवांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून छत्रपती शिवाजी राजांना व नेताजी पालकरांना एकेक प्रेयसी बहाल करून, भुयारे, किल्ले यांची योजना करून प्रेम आणि अदभुत यांच्या चित्रणातून रंजन साधलेले दिसते. आणखी एक प्रकार असा आढळतो की समाजाची मानसिक गरज ओळखून,

पराभूत समाजाच्या स्वप्नरंजनार्थ इतिहासाच्या चौकटीचा वापर लेखक करतो. रणजित देसाईच्या 'स्वामी' मध्ये असे घडलेले दिसते. समाजाची मानसिक गरज पूर्ण होत असल्यामुळे अशी कादंबरी अनेक वाचकांना प्रिय होते, मात्र ती श्रेष्ठ दर्जाची ठरत नाही.

कधी कधी समाजात मोठे परिवर्तन घडते आणि इतिहासाचा सांधा तुटला आहे असे वाटते. या तुटलेपणाची मनोमन भीती वाटते. भयभीतता येते. अशावेळी सापडेल त्या फळकुटाला धरून स्वतःला इतिहासाशी जोडण्याचा, संलग्न राखण्याचा प्रयत्न केला जातो. ऐतिहासिक घटना नाममात्र घेऊन, त्यावर काल्पनिक अर्थ लादून तो कादंबऱ्यातून मांडण्याचा प्रयत्न होतो. हीही समाजाची मानसिक गरज असल्यामुळे काही काळपर्यंत अशा कादंबऱ्या वाचकांना प्रिय होतात, नंतर विसरल्या जातात.

वरील सर्व प्रकारांपेक्षा वेगळा असा एक प्रकारही संभवतो. भूतकाळात गोठून पडलेल्या घटना-प्रसंगांचे, व्यक्तींचे वर्तमानाशी असलेले नाते ओळखून ते चित्रित केले जाते. काळ अखंड आहे आणि मानवी स्वभाव, वृत्ती प्रवृत्ती यांमध्ये विविधता असली तरी त्यात सनातनत्वही आहे याचे भान ठेवून ज्या कादंबरीत भूतकाळ चित्रित केला जातो त्या कादंबरीतील चित्रण जेवढे भूतकाळाचे असते तेवढेच ते वर्तमानकालीन जीवनाचे असते. अशी कादंबरी अर्थपूर्ण व कलात्मक दर्जाची ठरते. राष्ट्राच्या अथवा समाजाच्या जीवनात जेव्हा आणिबाणीचे, कसोटीचे प्रसंग येतात तेव्हा समाजाचे सत्त्व (essence) प्रकट होते. त्याचे गुण आणि दोष या दोहोंचाही तीव्रतम आविष्कार होतो. हे सत्त्व, हा आविष्कार चित्रित करणारी कादंबरी श्रेष्ठ ठरते.

साधुदासपूर्व मराठी ऐतिहासिक कादंबरी

उपरिनिर्दिष्ट सर्व प्रकारच्या वैशिष्ट्यांनीयुक्त (एकेकट्या किंवा संयुक्त) अशा कादंबऱ्या मराठीमध्ये नाहीत, परंतु काही वैशिष्ट्ये मात्र अगदी कादंबरीच्या सुरुवातीच्या कालखंडापासूनही आढळून येतात. या संदर्भात रा.भि.गुंजीकरांनी लिहिलेली 'मोचनगड' (२) व मोरोबा कान्होबा यांची 'घाशीराम कोतवाल' (३) या दोन्ही कादंबऱ्यांचा विचार करणे युक्त ठरेल. मोचनगड (इ.स.१८७१) ही पहिली ऐतिहासिक कादंबरी मानली जाते. या कादंबरीच्या शेवटच्या प्रकरणांतून शिवाजीमहाराज, मोरोपंत पिंगळे ही पात्रे येतात म्हणून तिला ऐतिहासिक म्हणावयाचे. परवी कादंबरीचा नायक गणपतराव याचे किल्ले मोचनगडावर तुलंगात पडणे, त्याच्या मागे, त्याच्या सुंदर, पतिव्रता बायकोचा - गंगूबाईचा छळ होणे, गणपतरावाने तुलंगातून पळून जाणे, रंगोपंत ठाणेदार आणि शामजी रांगडे यांनी गंगूबाईचे शील लुटण्यासाठी तिला कोठडीत ठेवणे, त्यातून

तिची सुटका होणे व तिने सहगमनाची तयारी केली असता गणपतराव प्रकट होऊन शेवट गोड होणे. असे अद्भुतता, योगायोग, काल्पनिकता यांनी भरलेले 'मोचनगड'चे ठरीव ठशाचे स्वरूप आहे. शिवाजी महाराज कादंबरीत येतात, परंतु कादंबरीच्या कथानकादी त्यांचा आंतरिक संबंध नाही. ऐतिहासिक कालभान, किंवा वि.का. राजवाडे ज्याला 'युगधर्म' असे नाव देतात, त्याचे भान कादंबरीकाराने ठेवलेले दिसत नाही. इतिहासामुळे सुपरिचित असलेल्या काही नावांचा वापर कादंबरीत केलेला आहे, या पलीकडे 'ऐतिहासिक' म्हणण्याजोगे तिच्यात काही नाही. मराठीतील पहिल्या ऐतिहासिक कादंबरीचे स्वरूप असे व्याज-ऐतिहासिक आहे.

'घाशीराम कोतवाल' (इ.स. १८६३) ही खरे तर, पहिली ऐतिहासिक कादंबरी मानली जायला हवी, परंतु तिला कादंबरी म्हणण्यास कोणी तयार नव्हते. त्यावेळच्या कादंबरीच्या रूपाविषयीच्या कल्पनेत ते बसत नव्हते. परंतु लेखकाने मात्र ती 'कादंबरी' म्हणूनच लिहिली. त्याचे त्या बदलचे म्हणणे असे, '...In offering, to the public, the fruit of his labours, the author considers it proper to premise, that in selecting the title of the work, he has been actuated by a desire to imitate writers of English Novels. Though from the variety of topics introduced in the volume it may be a question whether it can properly be classed as a novel, yet the principal character Ghashiram - figuring in all the pieces is one and the same. (मूळ पुस्तकाला असलेली लेखकाची इंग्रजी प्रस्तावना. दुसऱ्या आवृत्तीतून (इ.स. १९६१ उद्धृत)

प्रस्तावनेत लेखकाने आपला उद्देश दिला आहे, तो असा, '.. ह्या कोतवालाचे कारकीर्दीचे संबंधाने ह्या ग्रंथात लोकांचे मनोरंजनार्थ व उपदेशार्थ गोष्टी लिहित्या आहेत, त्या प्रत्येक गोष्टीचे तात्पर्य काय याचा विचार करून ग्रंथ वाचला असता ह्या कोतवालाचे वेळेस किती अंदाधुंदी होती व विद्वान म्हणविणारे लोकांस देहाभिमान, जात्याभिमान मोठा असून त्यांचा नीतिमार्ग किती अशुद्ध व साधारण विषयांविषयी केवढे अज्ञान होते हे सहज कळून येईल. (मराठी प्रस्तावना) इंग्रजी प्रस्तावनेत आपण काल्पनिक पात्रे योजिली असल्याचे लेखकाने सांगितले आहे. म्हणजे इथे, काल्पनिक पात्रे योजून ऐतिहासिक काळाचे चित्रण करण्याचा लेखकाचा हेतू व प्रयत्न आहे असे दिसते. प्रत्यक्ष कादंबरीत तो किती सफल अथवा विफल झाला याचा विचार इथे अप्रस्तुत आहे. एवढे खरे की, अशाप्रकारे त्या काळाचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या या कादंबरीला वारसदार लाभले नाहीत. 'मोचनगड'ला मात्र भरपूर पाईक सापडले. इतिहासाची चौकट घेऊन किंवा सोयीस्करपणे इतिहास स्वीकारून रंजनाचा हेतू पूर्ण करणाऱ्या कादंबऱ्यांचा मार्ग 'मोचनगड'ने खुला केला.

'मोचनगड'ला अनुसरणाऱ्या पलायनवादी प्रवृत्तीच्या, रंजनाचा हेतू असणाऱ्या, इतिहासाशी नाममात्र संबंध असणाऱ्या कादंबऱ्या मराठीत लिहिल्या गेल्या आणि त्यांना वाचकप्रियताही मिळाली. हरिभाऊंची ऐतिहासिक कादंबरीही याला अपवाद नाही. तिची हीच मर्यादा दिसून येते. अदभुताची रेलचेल, नावापुरता इतिहासाचा आधार घेऊन वेतलेल्या रोमांचकारी साहसकथा अथवा प्रणयकथा असणाऱ्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या हरिभाऊंनी लिहिल्या. भुयारे, खड्गदात गाडलेल्या माणसाने पंधरा दिवस जिवंत रहाणे, संकटात सापडलेल्या स्त्रीला सोडविण्यासाठी अवचितपणे कुठून तरी घोडा पळत येणे आणि त्याचे तिला घेऊन दूरवर जाणे, स्त्रीचे पुरुषवेष्टात वावरणे, साधु-वैराग्यांचे आशीर्वाद, शाप अशा अनेक अदभुत, निव्वळ योगायोगाच्या साहचाने घडवून आणलेल्या असंभवनीय घटनांची साखळी त्यांच्या कादंबऱ्यांतून आढळते. आपल्या सामाजिक पश्च मांडणाऱ्या कादंबऱ्यांतून हरिभाऊ जे कालभान राखताना दिसतात, ज्या प्रकारचे वास्तव - चित्रण करतात त्याचा प्रत्यय त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यातून येत नाही. घटनांचे चित्रण करीत असताना तीत गुंतलेल्या व्यक्तींच्या मानसिक अवस्थेचे चित्रण यथायोग्य प्रमाणात करण्याचा हरिभाऊंचे वैशिष्ट्य याही कादंबऱ्यांत आहे; परंतु या कादंबऱ्यांत घटनाच वास्तवापासून (ऐतिहासिक वास्तवापासून) फारकत घेतलेल्या असल्यामुळे तीतील व्यक्तींच्या मानसिक अवस्थांचे चित्रण पोकळ वाटते, काहीसे उपरे, चिकटलेले वाटते. गंगाधर गाडगीळांनी जिला मानदंड म्हणून गौरविले आहे, (2) ती 'वज्राघात'ही याला अपवाद नाही. विजयनगरसारख्या प्रचंड आणि बलवान साम्राज्याचा अस्त ही घटना साधी नव्हे. राजकारण, समाजकारण, सांस्कृतिक उलथापालथ या सर्वच टप्प्यांनी गुंतागुंतीची व महत्त्वाची अशी घटना 'वज्राघात' मधील केंद्रवर्ती घटना आहे. पण 'वज्राघात' मध्ये ती प्रथम प्रेमकथा आणि नंतर सूडकथा असा आकार घेते. वास्तवाला सोपे करून चित्रित केले जाते. आपल्याला सापडलेली टीप आधारादाखल वापरून आणि आख्यायिका लक्षात घेऊन, योगायोगांचा आधार घेत एक अदभुतरम्य कथानक पार्श्वभूमी कल्पून, प्रेमकथा सांगणे हाच हरिभाऊंचा हेतू दिसतो. हरिभाऊंच्या कादंबरीला असे रूप प्राप्त होण्यास त्यांचा तिच्याविषयीचा दृष्टिकोण कारणीभूत झाला असावा असे वाटते. 'वज्राघात' कादंबरीच्या प्रारंभी 'दोन प्रास्ताविक शब्द' मध्ये ते लिहितात, 'ऐतिहासिक कादंबरीचे आधारस्तंभ इतिहास व दंतकथा या दोन स्तंभांच्या आधारावर ऐतिहासिक कादंबरी-मंदिराची रचना असते. सद्यकालीन सामाजिक कादंबरीचे हृदगत सत्याभ्यास होय.'

ऐतिहासिक कादंबरीचे हृदगत पूर्वकालीन सत्य व सत्याभास यांचे मिश्रण होय. या मिश्रणात सत्य किती अंश पाहिजे आणि सत्याभास किती अंश असावा म्हणजे कोणत्या रंगाची खुलावट

होईल हे कारागिरीच्या कौशल्यावर अवलंबून असणार. ^(१) कुशल कारागिरी करण्याचा दृष्टिकोण ठेवल्याचे परिणाम हरिभाऊंच्या कादंबरीवर होणे स्वाभाविकच होते. अर्थात्, ही 'कारागिरी' म्हणजे ना.सी.फडक्यांनी जिचे शास्त्र बनविण्याचा प्रयत्न केला ती निव्वळ निर्जीव तंत्रकुशलता नव्हे, हेही ध्यानात घ्यायला हवे. हरिभाऊंच्या म्हणण्याचा इत्यर्थ इतकाच की, 'ऐतिहासिक सत्य' ही एक स्वतंत्र गोष्ट असते आणि तिला काल्पनिकतेची जोड देऊन परिणामकारक बनविण्याचे कौशल्य कादंबरीकाराला दाखवावे लागते. ऐतिहासिक कादंबरीच्या स्वरूपाबद्दलच्या अशा समजुतीचा परिणाम होऊन त्यांची ऐतिहासिक कादंबरी कथानकप्रधान, अदभुत रोमांचकारी साहसकथेचे अथवा प्रेमकथेचे रूप प्राप्त करून घेताना दिसते.

हरिभाऊंच्या ऐतिहासिक कादंबरीपेक्षा जरा जास्तच लोकप्रिय असलेल्या नाथ माधवांच्या कादंबरीत अदभुताला आणि साचेबंद प्रेमकथेला अधिक महत्त्व आढळते. हरिभाऊंच्या कादंबरीत अदभुतता असली तरी ती कादंबरी प्रौढ आहे. नाथ माधवांची कादंबरीने लहान मुलांच्या करिता लिहिलेल्या जानूची सुरई, राजा विक्रमसेन यासारख्या कथांचे रूप प्राप्त केलेले दिसते. लहान मुले खेळण्यातील बंदुक उडवितात तेव्हा त्यांच्यापुढे कोणतेच 'लक्ष्य' नसते, 'लक्ष्याचा वेध' घ्यायचा नसतो. बंदुकीच्या आवाजाचा मोह त्याला असतो, तेवढा आभास त्याला पुस्तो. नाथ माधवांच्या कादंबऱ्यातील ऐतिहासिकता ही लहान मुलांच्या खेळण्यातील बंदुकीच्या आवाजासारखी आहे. रंजनाचा लोकप्रिय बंध म्हणून 'प्रेम'ही त्यांच्या कादंबरीत येते. हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी राजे व नेताजी पालकर यांना एकेक प्रेयसी वहाल करून रंजनाच्या या मार्गातही आपण कमी नाही हे त्यांनी दाखवून दिलेले दिसते.

वि.वा. हडपांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या त्यांच्या काळात वाचकप्रिय ठरल्या. शिवशाहीवर एक कादंबरी आणि कादंबरीमय पेशवाई अशी माला त्यांनी लिहिली. ते उपलब्ध साधने व इतिहास यांना धरूनच कथानकाची आखणी करतात, परंतु, त्यांतून त्यांचे इतिहासाचे आकलन व्यक्त होत नाही. गोष्टीरूपाने सुरस करून सांगितलेला इतिहास एवढेच त्यांच्या कादंबरीचे स्वरूप रहाते. तो सुरस करताना प्रेम व अदभुत यांचा वापर होतो. ऐतिहासिक घटना त्रोटक निवेदनातून येते व भोवतालचा भाग प्रेम व अदभुत घटनांनी व्यापला जातो. भुयारे, अदृश्य होणे, वेणांतर, हेरांचे मुंडके भेट म्हणून पाठविणे, कथानकाच्या शेवटी प्रामाणिक व पराक्रमी व्यक्तींना त्यांच्या प्रेयसीचा लाभ असा सगळा मालमसाला वापरला जातो. इतिहासाचे चित्रण न होता, निव्वळ निवेदन येते. कादंबरीच्या कथानकासाठी वापरलेला ऐतिहासिक पाया लेखक साधारणपणे त्या त्या कादंबरीच्या सुरुवातीला नमूद करतो. मराठी रियासतीतील उतारे देऊन

तो आपला सच्चेपणा जाहीर करतो. परंतु, एवढ्याने कादंबरीला चांगुलपणा येत नाही. इतिहासाचे आकलन कसे केले आहे आणि ते चित्रित कसे झाले आहे, त्यात प्रत्ययकारीपणाचा भाग किती आहे, ऐतिहासिकतेचे, वातावरणाचे, भूगोलाचे भान किती आविष्कृत झाले आहे हे पहाणे महत्त्वाचे ठरते. या बाबतीत हडपांच्या कादंबऱ्या निराशा करतात. वाचकांचे पूर्वाग्रह सांभाळून प्रेम व अद्भुत यांच्या साहाय्याने सुरस, गोष्टीरूप इतिहास सांगणे हेच त्यांच्या कादंबरीचे इप्सित आणि तेच फलित बनते.

साधुदासपूर्वकालीन प्रमुख ऐतिहासिक कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांचे स्वरूप आपण पाहिले. ते पाहिले की, दत्तो वामन पोतदारांचे उद्गार आठवतात. वर्धा साहित्यसंमेलनातील आपल्या व्याख्यानात त्यांनी सल्ला इशारा दिला होता, '..खराखुरा इतिहास जाणून घ्यायचा असल्यास आपण ऐतिहासिक कादंबऱ्या वाचू नका. आणि ऐतिहासिक कादंबऱ्या वाचायच्या असल्यास आपण खऱ्याखऱ्या इतिहासापासून दूर राहतो आहो याची जाणीव ठेवा.'^(६) साधुदासपूर्व ऐतिहासिक कादंबरीच्या स्वरूपाचा निदर्शक असा हा इशारा आहे, यात शंका नाही.

या पार्श्वभूमीवर आपल्याला साधुदासांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा विचार करावयाचा आहे. आपल्या कादंबरी निर्मितीमागील हेतू त्यांनी स्पष्टपणे सांगितला आहे. 'पौर्णिमा' कादंबरीच्या प्रारंभी लेखक लिहितो, '..एकेकाळी सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले आमचे स्वराज्य अथवा देवाब्राह्मणाची मराठेशाही आम्ही कोणत्या चुका करून घालविली हे वाचकांच्या लक्षात आणून द्यावे, आणि स्वराज्यप्राप्तीकरता चाललेल्या सांप्रतच्या झगड्यात आणि पुढे मिळणाऱ्या स्वराज्यातही पूर्वी झालेल्या चुकांची पुनरावृत्ती न व्हावी अशाबद्दल यथाशक्ती प्रयत्न करावा. दुसरा हेतू हा की परकीय इतिहासकारांनी आमचा इतिहास जो विकृत करून रंगविला आहे, आणि ज्याच्या योगाने आमच्या संस्कृतीविषयी व परंपरेविषयी भलभलत्या गैरसमजुती प्रचलित होऊन राहिल्या आहेत, त्यांना शक्य तितका आळा घालण्यासाठी मराठेशाहीचा उत्तरकालीन इतिहास यथार्थपणे वाचकांपुढे मांडावा. तिसरा हेतू असा की, अस्सल इतिहास हा विषय रूक्ष असल्यामुळे त्याला कादंबरीचे चटकदार वळण देऊन त्याच्या वाचनाविषयी समाजात अभिरूची उत्पन्न करावी. ही धोरणे डोळ्यांपुढे ठेवूनच ही कादंबरीमाला गुंफावी असा मी प्रयत्न केला आहे."

इतिहासाकडे मार्गदर्शक म्हणून पहाण्याचा, उद्बोधनाचा, त्याला आकर्षकरूप देण्याचा वाङ्मयीन स्वरूपाचा आनंद देण्याचा हेतू मनी धरून लेखकाने कादंबरीनिर्मिती केली आहे, हे वरील मनोगतातून स्पष्ट होते. त्याच बरोबर यथार्थ इतिहास वाचकांपुढे मांडण्याचा लेखकाचा

हेतू आहे. त्यासाठी उपलब्ध असलेल्या सर्व नवीन ऐतिहासिक साधनांचा आपण भरपूर वापर केला आहे असे लेखक स्पष्टपणे सांगतो. एवढेच नव्हे तर, यथार्थ इतिहास मांडावयाच्या हेतूमुळे जे निर्बंध येतात ते व त्याचे परिणाम सोसण्याची लेखकाची तयारी आहे. 'प्रतिपदा' कादंबरीच्या प्रारंभी निवेदनात लेखक लिहितो, '...प्रस्तुत मालेत अस्सल कागदपत्रांचा व साधनांचा भरपूर उपयोग करणार आहोत... वरील निर्बंधामुळे आम्हास एक मोठी अडचण उत्पन्न होणार आहे, ती ही की, एखाद्या छोट्याशा कथासूत्राभोवती वेगवेगळ्या प्रसंगांचे जाळे विणून लेखकाला आपली मर्यादित कृती रम्य स्वरूपात नटविता येते, तशी आम्हांस येणार नाही.... ह्या दुर्वार्य बंधनामुळे उत्पन्न होणाऱ्या बोजडपणाच्या किंवा बेडौलपणाच्या दोषाकडे वाचक उदार मनाने कानाडोळा करतील असा आम्हास भक्वसा आहे'. यथार्थ इतिहास मांडण्याचा प्रधान हेतू ठेवून त्यासाठी आकर्षकपणाकडे दुर्लक्ष करण्याचीही तयारी लेखक दाखवितो.

हिंदुस्थानचा अवाढव्य विस्तार, त्यात नांदणाऱ्या भिन्नधर्मीयांच्या व भिन्नजातीयांच्या स्वार्थाविषयी परस्परविरोधी आंकुंचित कल्पना, बध्दमूल झालेले संस्कार आणि राष्ट्रीयत्वपोषक शिक्षणाचा अभाव ह्यातील कोणती कारणे किती प्रमाणात राष्ट्राच्या कल्याणाला मारक होत आहेत. याची यथावत् कल्पना जर यावयास पाहिजे असेल तर ती राष्ट्राच्या पतित काळातील हालचालींचे निरीक्षण करण्यापेक्षा पतनोन्मुख कालातील हालचालींचे निरीक्षण करण्यानेच अधिक स्पष्ट होणार आहे व बोधप्रद ठरणार आहे असा विश्वास लेखक बाळगतो आणि आपल्या गुणदोषांच्या द्विविध दर्शनाने वाचकास आपल्या राष्ट्रपिंडाच्या स्वभावाची कल्पना बांधता येईल व आपली कर्तव्ये काय हेही निश्चित ठरविता येईल अशी उमेद बाळगतो. (निवेदन - प्रतिपदा) माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीनंतरचा कालखंड उद्वेगजनक असल्यामुळे त्याची प्रस्तावना करताना लेखक लिहितो, '---- आम्ही हा उद्वेगजनक इतिहास वाचकांपुढे ठेवणार आहोत. तो कितीही उद्वेगकारक असला तरी त्याच्या चिंतनातही एक प्रकारची बोधप्रद रंजकता उत्पन्न होणार अशी आमची खात्री आहे. (वद्य प्रतिपदा - उपसंहार)."

उपरिनिर्दिष्ट त्रिविध हेतू बाळगून साधुदासांनी कादंबऱ्यांची निर्मिती केली हे स्पष्ट आहे. हे हेतू कितपत फलद्रूप झाले याचा विचार आपल्याला करावयाचा आहे. यथार्थ इतिहास मांडण्याच्या हेतूचा परिणामही कादंबऱ्यांच्या स्वरूपावर झाला असणार. हा परिणामही तपासावा लागेल. तसे करताना लेखकाने केवळ कार्यकारणभावाची साखळी उलगडून दाखविली आहे की प्रेरणा व प्रयोजन यांच्या संदर्भात आपले आकलन आविष्कृत केले आहे हे पहावे लागेल. म्हणजेच लेखकाने केवळ गोष्टीरूप इतिहास सांगितला आहे की त्यापेक्षा अधिक काही साध्य केले आहे

हे पहावे लागेल. त्याचबरोबर विविध घटनांमध्ये गुंतलेल्या व्यक्तींच्या स्वभावाचा व त्यांच्या वर्तनाचा लेखकाने लावलेला अन्वयही पहावा लागेल.

या तिन्हीं कादंबऱ्यांमधील प्रमुख घटना प्रसंग आणि प्रमुख व्यक्ती लेखकाने इतिहासातून जशाच्या तशा स्वीकारल्या आहेत. तेव्हा अशा आयत्या घटना- प्रसंगांचे बंधन स्वीकारून केवळ त्यांच्या मांडणीतून, निवडीतून लेखकाने आपला अभिप्राय कसा व्यक्त केला आहे व त्यात तो कितपत यशस्वी झाला आहे याचा विचार करणे प्रस्तुत ठरेल.

मराठीतील साधुदासपूर्व ऐतिहासिक कादंबरी ही प्राधान्याने बोध व रंजनाचा हेतू ठेवूनच निर्मिली जात होती. तेव्हा त्या कादंबऱ्यांचे व साधुदासांच्या कादंबऱ्यांचे रूप एकसारखेच आहे की त्यात काही भिन्नता आहे हे तपासणे अगत्याचे ठरेल. त्यासाठी त्यांच्या तिन्ही कादंबऱ्यांचा आपण क्रमवार विचार करू. चौथी कादंबरी 'विश्वास' साप्ताहिकातून क्रमशः प्रकाशित होऊ लागली होती. पण ती पूर्ण स्वरूपात उपलब्ध नाही. त्यामुळे इथे तिचा विचार अप्रस्तुत आहे.

■ ■ ■

साधुदासांची कादंबरी लेखनामागील प्रेरणा

मानवी स्वभावाबद्दलचे आणि वर्तनाबद्दलचे कुतुहल आणि त्याबद्दलचा आपला अभिप्राय अभिव्यक्त करण्याची वृत्ती साधुदासांमध्ये लहानपणापासूनच होती. हायस्कूलमध्ये असतानाच त्यांनी कविता करण्यास सुरुवात केली. वयाच्या बाराव्या वर्षी त्यांनी पहिली आर्या केली. त्याची हकीकत अशी - त्यांच्या घरी पूजा करण्यासाठी एक भटजी होते. त्यांना जहांगीळमामा असे म्हणत. विष्णूची पूजा करावयाची व दक्षिणेच्या आशेने गावातील श्राद्धपक्ष झोडावयाचे आणि ते साधले नाही तर घरी हक्काचे जेवण आहेच ! असा या भटजीचा कार्यक्रम असे. त्यांच्यावर साधुदासांनी आर्या केली,

‘गरूड जसा गगनातुनि झेपावे अमृताचिया कुंभा,
तैसा मामा धावे ऐकुनि झोडावयासि उदकुंभा ॥

१८९५ च्या सुमारास केलेल्या त्यांच्या या पहिल्याच कवितेत स्वार्थी, लोभी वृत्तीच्या भटजीचे वर्णन आहे. तेव्हापासून ह्या वृत्तीचे प्राबल्य त्यांच्या लक्षात आले होते. पुढे, आपल्या कादंबऱ्यांमधून अशा भटजींची अनेक चित्रे त्यांनी रेखाटलेली दिसतात. संस्कृत काव्याचे वाचन करणे हा त्यांचा छंद होता. संस्कृत काव्याच्या, नाटकाच्या वाचनामुळे, अभ्यासामुळे पुराणकाळ, इतिहास यांच्याशी त्यांचे एक नातेच जडले. वर्तमानाला परंपरेच्या परिप्रेक्ष्यात पहाण्याचा छंद लागला.

साधुदास जे काम हाती घेत त्यासाठी अथक परिश्रम करीत. त्यांचे परिश्रम पाहून वासुदेवशास्त्री खरे यांनी एकदा प्रयत्न करण्याच्या बाबतीत मी स्वतःला श्रेष्ठ समजत होतो पण मुजुमदारांचा खटाटोप पाहून माझा अभिमान नाहीसा झाला असे उद्गार काढले. (७)
इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे यांनीही साधुदासांविषयी गौरवोद्गार काढलेले आढळतात. (८)

इतिहासकार खरेशास्त्री, इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या सहवासामुळे आणि स्वतःच्या प्रयत्नशील वृत्तीमुळे साधुदासांना इतिहासाकडे बघण्याची नीटस, शोधक दृष्टी लाभली होती. कवी गिरीशांनी त्यांच्याबद्दलची आठवण सांगत असताना 'पेशवेमंडळींच्या गोप्टी निघाल्या की साधुदास एकामागून एक ऐतिहासिक पत्रातील उतारे व दाखले सांगत' असा आवर्जून उल्लेख केला आहे. 'त्यांच्याकडे नुसता ऐतिहासिक पत्रांचा अभ्यासच नाही, तर गाढी विद्वत्ता, प्रदीर्घ व्यासंग, ऐतिहासिक कल्पनाशक्ती, स्वराज्यासंबंधीची तीव्र तळमळ व खरी रसिकता ही आहेत' असेही त्यांनी म्हटले आहे. (९) इतिहासामध्ये रस आणि गती असलेल्या साधुदासांना त्यावेळच्या सांगलीच्या श्रीमंतांनी 'ऐतिहासिक माहिती लोकांपुढे मांडावयाची सहज सूचना' केली आणि साधुदासांनीही ती लगेच मनावर घेतली आणि पेशवाईच्या अस्तकाळावर कादंबऱ्या लिहिण्याचा संकल्प सोडला. त्यावेळी ते सांगली संस्थानचे राजकवी होते. अवघ्या पावशतकापूर्वी पेशवाईचे वळण गिरविणाऱ्या संस्थानात त्यांचे वास्तव्य होते. बुधिवळ क्रीडापटू व कवी म्हणून सांगली, इचलकरंजी, जमखंडी, मिरज, बुधगाव, कुरुंदवाड वगैरे संस्थानात त्यांचे सतत जाणे येणे असे. त्यामुळे दरवारचे रीतरिवाज, रहाणी या गोष्टी त्यांना पाहून ठाऊक होत्या. त्याखेरीज जे रीतरिवाज लुप्त झाले होते, त्यांचीही माहिती त्यांनी परिश्रमपूर्वक मिळविली. पटवर्धन सरकारांचा सर्व पत्रव्यवहार त्यांना अभ्यासावयास मिळाला. या सर्वांचा गुणात्मक परिणाम त्यांच्या कादंबऱ्यावर झालेला दिसतो.

साधुदासांचा इतिहासाचा सखोल व्यासंग होता. आणि आकलन झालेला इतिहास अतिकृत स्वरूपात मांडण्याची त्यांची इच्छा होती. ऐतिहासिक सत्याला धक्का लागू नये म्हणून त्यांनी जाणीवपूर्वक परिश्रम घेतलेले दिसतात. कादंबऱ्या लिहिण्यापूर्वीची त्यांची तयारी त्यांनी कशी केली याचे दिग्दर्शन त्यांच्या कच्च्या टिपणांवरून होते ते असे - १) ठरलेल्या कालखंडावर उपलब्ध असलेले ऐतिहासिक लेखसंग्रह, फॉरेस्ट रेकॉर्ड्स, रोजनिशा, ऐतिहासिक चरित्रे इ. वाचून, त्यातून अन्वय व्यतिरेकाने निवड करणे.

२) महत्त्वाची ऐतिहासिक पात्रे व घटना निवडणे.

३) ऐतिहासिक कालक्रमानुसार घटनांची सरणी लावणे. या बाबतीत पोशाख, पेहराव, चालीरीती, तिथी, नक्षत्रे, स्थलनिर्देश शक्य तितके बिनचुक ठेवण्यासाठी प्रयत्न करणे. साधुदासांचा हा प्रयत्न इतका फलद्रूप झाला की श्री.वा.कृ. भावे यांनी 'पेशवेकालीन महाराष्ट्र' या ऐतिहासिक ग्रंथात पौर्णिमा (पूर्वात्र) पान ४५, ४६, वरील शनिवारवाड्याचे वर्णन अस्सल ऐतिहासिक म्हणून समाविष्ट केले आहे. (१०)

मराठी साम्राज्याचा विनाशकाल (इ.स. १७६७ ते इ.स. १८१८) एकूण सोळा भागांतून

चित्रित करण्याचा साधुदासांचा संकल्प होता. म्हणून त्यांनी पहिल्या कादंबरीला 'पौर्णिमा' असे नाव देऊन त्यानंतरच्या कादंबऱ्यांना वद्य तिथींची नावे दिलेली दिसतात. वर्तमानकाळ जाणून घ्यायचा असेल तर इतिहास जाणून घेतला पाहिजे. आपल्या दोषांची कल्पना आपल्याला इतिहासाच्या अवगाहनाने येते अशी त्यांची खात्री होती. म्हणून निद्रित समाजाला कार्यप्रवण करण्यासाठी, त्याच्यात स्वराज्यप्रेम व निष्ठा निर्माण करण्यासाठी त्याला इतिहास समजावून देणे त्यांना अगत्याचे वाटले. 'पौर्णिमा' कादंबरीच्या सुरुवातीला, 'सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले आमचे स्वराज्य आम्ही कोणत्या चुका करून घालविले, हे वाचकांच्या लक्षात आणून द्यावे व स्वराज्यप्राप्ती करिता चाललेल्या झगड्यात अथवा पुढे स्वराज्यतही पूर्वी झालेल्या चुकांची पुनरावृत्ती होऊ नये अशी खबरदारी घेण्यास त्यांना प्रवृत्त करावे, मराठेशाहीचा उत्तरकालीन इतिहास यथार्थपणे चटकदार वळण देऊन मांडावा' असे हेतू त्यांनी सांगितले आहेत.

इतिहासाचा गाढा व्यासंग, तो अविकृत स्वरूपात मांडण्याची वस्तुनिष्ठ दृष्टी, राष्ट्रवादी विचारसरणी प्रमाणेच, त्यांच्या वाङ्मयविषयक दृष्टिकोणाचाही अपरिहार्य असा परिणाम त्यांच्या कादंबऱ्यांवर झालेला दिसून येतो. सांगली येथील संमेलनाच्या स्वागताध्यक्षपदावरून बोलताना, कराड येथील दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणातून हा दृष्टिकोण अधिक स्पष्टपणे व्यक्त झालेला आहे. त्यांच्या मते वाङ्मय हे समाजाच्या आचार-विचारात्मक संस्कृतीचे, किंबहुना चिरंतन जीवनाचे उच्चारात्मक गमक होय. म्हणून, त्यांच्या सर्वांगाची परिस्थित्यनु रूप यथाप्रमाण वाढ आणि जोपासना होणे आवश्यक आहे. समाजाची जी विद्यमान भली बुरी अवस्था असेल, तिला अनुसरून अवश्य त्या इष्ट दिशेनेच त्याचे वाङ्मय निपजले पाहिजे. ते जर तसे निपजत नसेल तर, एकतर सदर लेखक समाजाच्या अवस्थेशी आपलेपणाच्या नात्याने समरस तरी होत नसला पाहिजे, किंवा एक तर समाजाचे व्यंग्याव्यंग आणि हिताहित अचुक ओळखण्याइतके व्यवहारज्ञान तरी त्याच्यापाशी नसले पाहिजे. पुढे ते असेही म्हणतात की, समाजाची सद्यःस्थिती काय आहे, तिजमध्ये कोणते दोष उत्पन्न झाले आहेत, ते दूर करण्याकरिता समाजाची मने कसल्या शिकवणीने तयार होतील, याचा जर आजचे लेखक विचार करतील आणि मागणी तसा पुरवठा या तत्त्वावर लिहिण्याचे बंद करतील, तर ते ज्ञानेश्वरांच्या 'पर' म्हणजे श्रेष्ठ अशा तत्त्वज्ञानाकडेच वळतील. त्यांच्या मते वाङ्मयात अवतरणारा परतत्त्वस्पर्श ज्याप्रमाणे विधिरूप असू शकेल त्याप्रमाणे तो निषेधरूपही असू शकेल. म्हणजे समाजाने आपल्या तत्त्वज्ञानास अनुसरून अमुक करावे असे सांगणे ज्याप्रमाणे लेखकास भाग पडेल त्याप्रमाणे अमुक करू नये असेही त्यास सांगावे लागेल. विशेषतः परक्या संस्कृतीच्या दडपणामुळे आपला समाज

अवनतीस जाऊन त्याचे आचारविचार जेव्हा सुटतात, तेव्हा निषेधरूप साहित्याची फार आवश्यकता उत्पन्न होते. (कराड साहित्य-संमेलनातील अध्यक्षीय भाषण).

लेखकाने कादंबरीमध्ये चित्रणासाठी मराठेशाहीच्या अवनतीचा काळ का निवडला असावा याची कल्पना वरील विचारांमधून येऊ शकते. 'मराठेशाहीची अखेर' असे उपशीर्षक देऊन ते माधवराव पेशव्यांच्या उज्ज्वल कर्तृत्वाचे चित्रण 'पौर्णिमा' मध्ये करतात, तर त्यानंतरच्या कादंबऱ्यांना 'मराठेशाहीचा वद्यपक्ष' असे उपशीर्षक ते देतात. याचे गमक हेच आहे. अवनत दशेप्रत जाणाऱ्या समाजाचे चित्रण करून वर्तमानकालीन वाचकाला विचारप्रवृत्त करण्याचा हेतू ते बाळगतात.

साधुदासांचा हेतू, त्यांचा इतिहासाचा व्यासंग आणि त्यांचा वाङ्मयविषयक दृष्टिकोण यांचा त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या स्वरूपावर कोणता परिणाम झालेला दिसतो, त्यामुळे त्यांना काही वैशिष्ट्यपूर्णता प्राप्त झाली आहे काय? गुणात्मक परिमाण लाभले आहे काय याचा आता क्रमशः विचार करू.

■ ■ ■

मराठेशाहीची अखेर, 'पौर्णिमा' - तत्कालीन समाजजीवनाचा यथार्थ छेद.

'पौर्णिमा' ही साधुदासांची पहिली कादंबरी. पूर्वरत्र व उत्तररत्र असे दोन भाग मिळून ती पूर्ण होते. माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीचे चित्रण करणारी ही कादंबरी आहे. माधवराव आणि रघुनाथराव उर्फ दादासाहेब यांची दिलजमाई होते इथपासून ते, दादासाहेबांच्या बंडाचा बीमोड व त्यांना नजरकैद इथपर्यंतचे चित्रण या कादंबरीत आहे. यानंतरच्या माधवरावांच्या कारकीर्दीचे चित्रण 'प्रतिपदा' कादंबरीत आहे. माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीचे चित्रण हे मुख्य कथानक आणि त्या शिवाय त्याला जोडून, रामचंद्र कानड्यांचे एक व शिवराम साठे-जुलेखा यांचे एक अशी दोन उपकथानके मिळून कादंबरी सिध्द होते.

१. कादंबरीचा उपोद्घात : कादंबरीची सुरुवात उपोद्घाताने होते. उपोद्घात, उपसंहार, वाचकहो अशी वाचकांना साद किंवा मागच्या प्रकरणात अमक्या ठिकाणी असलेला तो तमका आता काय करतो आहे ते पाहू किंवा वाचकांना इथेच सोडून आम्ही आता अमक्याकडे वळतो. अशी मधून मधून येणारी निवेदने ही कादंबरीची रीत आता जुनी झाली आहे. म्हणजे तृतीय पुरुषी निवेदनत्रं स्वीकारलेल्या कादंबरीत घडते ते सगळे तसेच असते फक्त सगळे अध्याहृत असते. लेखक निवेदक असतो, आणि तो वाचकाला सर्व सांगत असतो. 'वाचकहो' हे अद्याहृत ठेवून तो ते सर्व सांगतो. मागच्या प्रकरणात ते तसे झाले' असे तो म्हणत नाही. हे चाणाक्ष वाचकांनी ओळखलेच असेल, असे वेगळे सांगत नाही पण त्याला ते अभिप्रेत असते. सफाईदारपणा आणि चकचकीतपणा (Sofistication and polish) हे जीवन व्यवहारातल्या अन्य घटकांप्रमाणेच साहित्यातही हवेहवेसे वाटल्याचा हा परिणाम असावा. एस्वी लेखक -वाचक संबंध झाकून ठेवण्याची का गरज भासावी ? स्पष्टपणे उपोद्घात लिहून कथानकात प्रवेश करण्यात हरकत ती काय ? आता तसे होत नाही. उपोद्घात नसतात. पण ते अगदीच नसतात असे नाही.

आणि तत्सम जे असते त्यातून उपोद्घाताचे कार्य साधले जाते. उदाहरणार्थ, माधवरावांच्या जीवन कार्यावर आधारित अशी अलीकडच्या काळातील रणजित देसाईची 'स्वामी' कादंबरी घेऊ. कादंबरीचे कथानक सुरु होण्यापूर्वी एका पृष्ठावर Grant Duff चे वाक्य येते. And the plains of Panipat were not more fatal to the Maratha empire than the early end of this excellent Prince. त्याच्या वरच्या वाजूला त्याचे मराठीत रूपांतर आहे. ते असे - 'या तरुण पेशव्याचा अकाली मृत्यू म्हणजे मराठी साम्राज्याच्या जिव्हारी बसलेला घाव; त्यापुढे पानपताचा आघात काहीच नव्हे.' आता या रूपांतरातून समजते ते असे की, पानपताच्या आघातापेक्षाही जिव्हारी बसलेल्या घावाचे, तरुण पेशव्याच्या अकाली मृत्यूचे चित्रण कादंबरीत अभिप्रेत आहे. 'तरुण पेशव्याचा अकाली मृत्यू' या चार शब्दात मृत्यूबद्दलची हळहळ गडद करण्यासाठी त्याच्याशी संबंधित असे सारखा अर्थ व्यक्त करणारे तरुण, अकाली हे दोन शब्द येतात. 'हळहळ' व्यक्त करणाऱ्या या रूपांतरित वाक्याच्या पुढच्या पृष्ठावर हातात फुले घेतलेल्या आसनस्थ माधवरावांचे चित्र आहे. डोक्यावर शिरस्त्राण आहे. अंगावर अनेक अलंकार, आभूषणे आहेत. मागे सेवक चवरी दाळतो आहे. या पृष्ठाच्या मागील पृष्ठावर माधवरावांची 'मुद्रा' आहे, प्रत्यक्ष कथानकाला सुरुवात व्हावयाच्या पूर्वी असलेल्या या सर्वाला 'उपोद्घात' असे लेखकाने म्हटले नसले तरी ते उपोद्घाताचे कार्य करते. लेखकाला अभिप्रेत असलेली कथानकापर्यंतची पायवाट त्यामुळे तयार होते. लेखकाचा प्रेरकहेतू व दृष्टिकोण स्वीकारून वाचक कथानकात प्रवेश करतो. जिव्हारी बसलेल्या घावाचा निर्देश करून वाचकाच्या हळवेपणाला आवाहन करावयाचे आणि माधवरावांच्या कारकीर्दीचे गौरवपूर्ण चित्रण करावयाचे हा दृष्टिकोण व हेतू स्वामीच्या कथानकाच्या प्रारंभीच्या तीन पृष्ठांमधून सूचित होतो. ही तीन पृष्ठे म्हणजे चातुयनि सुचविलेला 'उपोद्घात' आहे.

साधुदास त्यांच्या काळी असलेल्या प्रथेनुसार स्पष्ट उपोद्घाताने सुरुवात करतात. उपोद्घातामध्ये ते कथानकाच्यावेळी असलेल्या राजकीय परिस्थितीचे चित्र निवेदन करतात कारण त्यांना वर्तमान परिस्थितीची बीजे इतिहासात सापडतात किंवा काय याचा शोध घ्यावयाचा आहे. आपल्या चुकांची कारणे इतिहास समजून घेतल्याशिवाय समजणार नाहीत असे त्यांना वाटते. उपोद्घाताच्याहीपूर्वी 'वाचकांशी हस्तांदोलन' करताना लेखकाने आपले कादंबरीमालेमागील हेतू सांगितले आहेत. सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले आमचे स्वराज्य आम्ही कोणत्या चुका करून घालविले, हे वाचकांच्या लक्षात आणून घावे व स्वराज्यप्राप्ती करिता चाललेल्या झगड्यात अथवा पुढे स्वराज्यातही पूर्वी झालेल्या चुकांची पुनरावृत्ती होऊ नये अशी खबरदारी घेण्यास

त्यांना प्रवृत्त करावे, मराठेशाहीचा उत्तरकालीन इतिहास यथार्थपणे व चटकदार वळण देऊन मांडावा, असे हेतू लेखक सांगतो. या हेतूंना अनुसरूनच उपोद्घातामध्ये कथानकाच्या सुरुवातीस बंगाल प्रांतातील, मद्रास इलाख्यातील परिस्थिती, इंग्रजी सत्तेची परिस्थिती, हिंदी राजेरजवाड्यांची स्थिती, छत्रपतींची स्थिती, सरंजामदारांची स्थिती काय होती हे सारांशाने सांगितले आहे. लेखकाला अखिल हिंदुस्थानच्या राजकारणाच्या परिप्रेक्ष्यात माधवरावांच्या कारकीर्दीचे चित्रण करावयाचे आहे. त्यासाठी, केवळ माधवरावांवर अथवा मराठ्यांच्या राज्यावर, महाराष्ट्रावर लक्ष केंद्रित करून चालणार नाही, माधवरावांच्या कर्तृत्वाचे यथायोग्य चित्रण करावयाचे असेल तर ते हिंदुस्थानच्या विशाल राजकीय घडामोडींच्या संदर्भात करावे लागेल, माधवरावांचे आणि हिंदुस्थानातील इतर लहान मोठ्या सत्ताधीशांचे काय आणि कसे संबंध होते, त्यांच्यातील संघर्षाचे अथवा सलोख्याचे कसे परिणाम घडून येत होते याचे चित्रण करावयाचा दृष्टिकोण लेखक ठेवतो हे उपोद्घातातून स्पष्ट होते. असा दृष्टिकोण ठेवल्यामुळे कादंबरीत साहजिकच स्थल, काल आणि पात्रे यांची संख्या आणि गुंतागुंत भरपूर झाली आहे. स्थल, काल आणि पात्रे यांच्या विविधतेचे एक कारण मराठेशाहीच्या राजकारणाचे धगेदोरे त्या काळात दूरवर पसरले होते हे आहे हे तर खरेच, परंतु त्याला लेखकाचा प्रेरक हेतूही कारणीभूत आहे.

२. पौर्णिमाचे कथानक : उपोद्घातानंतर प्रत्यक्ष कथानकाला सुरवात होते. त्यात माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीतील काही प्रमुख घटनांचे चित्रण आहे. राज्याचा अर्धा वाटा किंवा जमले तर सगळे राज्य मिळविण्यासाठीच्या राघोबादादांच्या कारवाया, त्यांचे बंड व त्याचा बीमोड, सदाशिवराव भाऊंच्या तोतयाची परीक्षा व त्यांचे पारिपत्य या त्या प्रमुख घटना होत. राजकारणी माणसाचे कौटुंबिक जीवन आणि त्याचे राजकारण किंवा राजकीय जीवन यात विभागीय रेषा असत नाही. त्याच्या गृहच्छिद्रांचा जन्म आणि विस्तार या राजकारणातून आणि राजकारणामुळे झालेला असतो ही त्याची एक बाजू तर, या गृहच्छिद्रांचा जेवढा घेता येईल तेवढा फायदा हितशत्रू घेत असतात, राजकीय हेतूसाठी त्यांचा वापर केला जातो, फायदा घेतला जातो ही त्याची दुसरी बाजू. कुशल, मुत्सही राजकारणी मोठ्या योजकतेने या सर्वांवर मात करित असतो असे भान ठेवून लेखकाने कादंबरीतील प्रसंगांची योजना व चित्रण केले आहे. त्यामुळे कौटुंबिक कादंबरी, राजकीय कादंबरी असे आडाखे ठरविलेले स्वरूप प्राप्त न होता खरोखरच गंभीर स्वरूप कादंबरीला प्राप्त होते.

आपल्याकडे दुर्लक्ष होत असल्याची भावना, असुरक्षिततेची भावना व सत्तेचा निकटस्पर्श कधीकाळी अनुभवल्यामुळे ती हातातून निसटून जाऊ लागल्यावर येणारी अस्वस्थता या गोष्टी

मानवी स्वभावात वेगवेगळे रंग भरतात, त्याची घडण त्यामुळे बदलते. त्याचा कृतीवर परिणाम होतो आणि अशा व्यक्ती सत्ताकेंद्राच्या अगदी लगतच्या परिघातील असतील तर त्याचे सत्तेला कसे हादरे बसतात याचे प्रत्ययकारी चित्रण या कादंबरीत झाले आहे. अगदी पहिल्या प्रकरणामध्ये कंधानकाची सुरुवात दिलजमाईने होते. ही दिलजमाई कायगाव-टोके येथील बाळकृष्ण दीक्षित टंकले, पाटणकर यांच्या घरात होते. माधवरावांनी राघोबादादांचे पंचवीस लक्षाचे कर्ज फेडावयाचे आणि त्याच्या बदल्यात राघोबादादांनी आनंदवल्लीस पाच लक्षाची जहागीर उपभोगीत स्नान-संध्या करीत स्वस्थ रहावयाचे असा करार होतो. या प्रसंगातील दोघांचे संवाद मुळातून वाचण्यासारखे आहेत. या संवादांतून दादासाहेबांचा आत्मप्रीती मिरविण्याचा स्वभाव, त्यांचा कुरापत काढण्याचा स्वभाव, हटवादीपणा, सुखलोलुपता आणि तरीही भिन्नेपणा, धर्मभोळेपणा असा संमिश्र स्वभाव व्यक्त होतो. तसेच माधवरावांचा संयम, निग्रहीपणा आणि कणखरपणाही व्यक्त होतो. आपल्या धर्मभोळेचा आणि भिन्न्या काकांना दीक्षितांच्यासारख्या वैराग्यसंपन्न, कर्मठ ब्राह्मणासमोर प्रतिज्ञापूर्वक 'आपण पुनश्च असले चाळे न करता रावसाहेबांनी दिलेल्या नेमणुकीचा उपभोग घेत आनंदवल्लीस स्नान-संध्या करून स्वस्थ राहू' असे कबूल करावयास लावण्यात माधवरावांची योजकता दिसते; त्यांनी आपल्या काकांचे केलेले अचुक स्वभाव-निदान दिसते.

परंतु माधवरावांच्या या प्रयत्नाचा परिणाम फार काळ टिकत नाही. आनंदवल्लीस गेल्यावर एक दोन दिवस त्यांच्या मनात निवृत्तीचे, विरागी विचार असतात पण त्यांच्याभोवती जी माणसे असतात त्यांच्या प्रभावाने त्यांचे मन पुन्हा पलटी खाते. 'दादासाहेबांचे गोकुळ' या प्रकरणात त्यांच्या मनपरिवर्तनाचे चित्रण आहे. दादासाहेबांचे आश्रित खंडो दीक्षित नरगुंदकर, कुटुंबशास्त्री, त्रिमंगलाचार्य व भैरवभट पुराणिक वेगवेगळ्या प्रकारचे आचरट युक्तिवाद करतात आणि त्यांचे मनपरिवर्तन घडवून आणतात. दादासाहेबांचे हे आश्रित, त्यांच्या आठ नाटकशाळा, त्यांचा देव्या आचारी या सर्वांच्या स्वार्थाच्या दृष्टीने दादासाहेबांची विरक्ती ही आपत्तीच असल्यामुळे ते सर्वजण एकत्रितपणे प्रयत्न करतात. स्वतः दादासाहेबांच्या विलासी वृत्तीलाही ते सोयीचे नव्हतेच, त्यामुळे ते पूर्ववत वागू लागतात. या प्रसंगाच्या निमित्ताने लेखकाने दादासाहेबांनी आपल्याभोवती कोणत्या गुणवत्तेचे व वकुबाचे लोक जमा केले होते याचे चित्रण केले आहे. आपल्या लहान सहान स्वार्थासाठी लबाड्या करणाऱ्या व कोलांट उड्या मारणाऱ्या खुशामस्कऱ्या लोकांच्या तंत्राने वागणाऱ्या दादांच्या स्वभावाची एक वेगळीच तऱ्हा इथे दिसते.

दादासाहेबांना कर्जनिवारणार्थ घावयाची ठरविलेली पंचवीस लाखाची रक्कम माधवराव कशी उभी करतात त्याचे बारकाव्यानिशी वर्णन कादंबरीत आहे. त्याची कल्पना देणारा पुढील

उतारा पहा. - - - -'माधवरावांनी काही योजना कारभाऱ्यांस सुचविल्या होत्या, त्याच प्रथम विचारस निघाल्या. विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर नुकतेच मरण पावले असून त्यांची सरदारी आपणांस मिळावी म्हणून त्यांचा वडील मुलगा शिवाजी विठ्ठल याने सरकारात यादी दिली होती. व सरदारी मिळाल्यास दहा लक्ष रूपये नजराणा देण्याची कबुली दर्शविली होती. ती रक्कम वाढवून पंधरा लक्ष बासष्ट हजार रूपये नजराणा त्यांचेकडून घ्यावा असे ठरले व तशी समज विंचूरकरांचे कारकुनास देण्याचा हुकुम झाला. राणूजी शिंघांच्या पश्चात त्यांची सरदारी श्रीमंत दादासाहेबांनी केदारजी शिंघास दिली होती. आणि महादजी शिंघास त्याचा मुतालिक नेमले होते. माधवरावांच्या हाती कारभार येताच महादजीने सरदारी आपणास मिळावी म्हणून यादी दिली होती व पाच लक्ष रूपये नजराणा सरकारात भरण्याचे कबूल केले होते, त्याबद्दल विचार सुरू जाला. शिंघांच्यासारख्या बलिष्ठ सरदारीवर दादासाहेबांचा पक्षपाती केदारजी असणेच बापूंना इष्ट वाटत होते, म्हणून या योजनेस त्यांनी शक्य तितका विरोध केला. पण नाना आणि खुद्द श्रीमंत यांचे मत महादजीच्या वाजूलाच पडल्यामुळे आणि रामचंद्र गणेश कानड्यांनीही त्याचीची शिफारस केल्यामुळे, महादजीस पाच लक्ष रूपये नजराणा घेऊन सरदारी देण्याचे मंजूर झाले. शिंघांची दिवाणगिरी बाजी नरसिंह नावाच्या गृहस्थास देऊन त्यांजकडूनही पाच लक्ष रूपये नजराणा घेण्याचे ठरविण्यात आले. पण खरे रण होळकरांच्या दिवाणगिरीवर माजले. होळकरांचा जुना दिवाण गंगाधर यशवंत चंद्रचूड हा दादांचा पक्का अभिमानी व मोठा उपद्रव्यापी मनुष्य होता. अलीकडे अहिल्याबाई व तुकोजीराव होळकर यांनी त्याच्या कारस्थानांस कंटाळून पेशव्यांच्या मंजुरीने त्याला कामावरून दूर केले होते. ती दिवाणगिरी पुन्हा गंगोवातात्यास द्यावी असा बापूंनी आग्रह धरिला. नानांनी व रामचंद्र गणेशाने त्या गोष्टीस विरोध केला. होता होता दोन्ही पक्षांची बोलाचाली विकोपाला जाण्याचा रंग दिसू लागला. तेव्हा माधवरावांनी मध्ये पडून गंगोवातात्यांच्या एका मुलाला शिंघांची मुतालिकी, दुसऱ्याला शिंघांची फडणिशी आणि तिसऱ्याला आपल्या दरबारात बापूंचीच चिटणीशी देण्याची तोड काढली व ते प्रकरण कसेवसे मिटविले! या सर्व कामगिन्यांतून पंचवीस लक्ष रूपयांची भरती झाली'. (पृ. १२०) पेशव्यांच्या पुढच्या आर्थिक समस्येचे निवारण कसे केले जाई व त्यात कशा अडचणी येत याचे चित्रण येथे नेमकेपणाने केले गेले आहे. याच बरोबर या निर्णयांचे दूरगामी परिणाम कसे होत याचेही भान लेखक ठेवतो. जसे की, रकमेची भरती करण्याच्या निमित्ताने माधवराव, दादासाहेबांच्या अभिमानी मंडळींना शक्य तितके कामवरून दूर करून, आपल्या चाहत्या मंडळींना त्यांच्या जागी नेमीत आहेत हे लक्षात येऊन बापूंच्या अंगाची लाही होते, माधवरावांची नानांवर अधिक मर्जी असल्याचे ध्यानात येऊन बापूंचा मत्सरी स्वभाव जागा होतो. व त्यांच्या कपाळाला शंभर आठचा चढतात याचे निवेदन

करून पुढे अशा प्रकारे अहंकार दुखावले गेलेले, असुरक्षितपणाची गर्भित भीती असलेले बापू तोतया प्रकरणात कशा कारवाया करतात किंवा सखाराम हरि गुप्ते आणि शिवरामभट लिमये यांना आनंदवल्लीस जाण्यास कसे सुचवितात त्याचे चित्रण केले आहे. एखादी राजकीय घटना घडते तेव्हा तिला जशी राजकीय परिस्थिती कारणीभूत असते तसेच संबंधित परीघातील महत्त्वाकांक्षी व्यक्तींचे स्वभावही कारणीभूत असतात याचे भान ठेवून हे चित्रण झाले असल्यामुळे त्याला एकप्रकारचा खरेपणा प्राप्त झाला आहे.

पंचवीस लक्ष एवढी रक्कम जमा करण्याची तरतूद केली असली तरी उरलेल्या मुदतीपर्यंत वीस लाखाची रक्कम माधवराव जमा करू शकतात. हे वीस लाख आणि दीक्षितांची पाच लाखाची निशा (या दीक्षितांकडून दादासाहेबांनी कर्ज घेतलेले असते. त्यातील पाच लाखाची रक्कम मला पोचली असे लिहून देण्यास ते तयार असतात.) स्वीकारून दादासाहेबांनी लेखी करारान्वये केवळ आनंदवल्लीची जहागीर घेऊन स्वस्थ रहावे असे माधवरावांचे म्हणणे असते परंतु दादासाहेब ते मान्य करीत नाहीत. त्यांना रोख रक्कम हवी असते. अचानक, रमावाईच्या व पार्वतीवाईच्या समयसूचकतेमुळे रामचंद्रपंत कानडे सरदार पाच लाखाची रक्कम घेऊन तिथे जातात व राघोबादादांना लेखी करार करणे भाग पडते. या प्रसंगाचे वास्तवदर्शी चित्रण लेखकाने केले आहे. त्यातून राघोबादादा व त्यांचे आश्रित यांचे स्वभाव तर प्रकट होतातच परंतु करारानंतरही ते कराराप्रमाणे स्वस्थ रहाणार नाहीत उलट बखेडा करतील याची खात्री माधवरावांना पटते. आणि होतेही तसेच. राखोबादादा लवकरच सैन्याची जुळवाजुळवी करतात व बंडास प्रवृत्त होतात. आपण सत्तेपासून दूर दकलले जातो आहोत ही जाणीव त्यांना स्वस्थ बसून देत नाही. म्हणून ते सरदार-दरकदारांशी, हैदरच्या, निजामाच्या, कंपनी सरकारच्या वकीलांशी बोलणी करतात, त्यांची मदत मागतात. चुलता-पुतण्यातील वेदिलीचा फायदा घेण्यास टपलेले नागपूरकर भोसले, हैदर व कंपनीसरकारचे लोक वेगवेगळे डावपेच खेळतात. परंतु हेरखाते सक्षम असल्यामुळे या सर्व हालचाली माधवरावांना समजतात. त्यांच्याकडे फौज कमी असते. पण सैन्याची कसर काळाने भरून काढायचे ठरवून ते बाहेर पडतात. प्रत्यक्ष लढाईचे, त्यातील डाव. प्रतिडावांचे नेमके चित्रण लेखकाने केले आहे. दादांचे साथीदार सरदार सैन्यासह त्यांना येऊन मिळण्यापूर्वीच माधवराव त्यांना गाठतात. राघोबादादा पराभूत होऊन शरण येतात. माधवराव त्यांना पुण्यात आणतात व नजरकैदेत ठेवतात.

या सर्व घटनांप्रसंगांमध्ये हैदर, निजाम, कंपनीसरकार यांचे वकील, त्यांच्या फरस्परांशी व राघोबादादा, माधवराव यांच्याशी होणाऱ्या भेटीगाठी, बोलणी, करारमदार, डावपेच या सर्वांचे

बारकाईने केलेले चित्रण वास्तव असे आहे. त्यामुळे राघोबादादा व माधवराव यांच्यातील झगडा हा निव्वळ इस्टेटीसाठी चुलत्या-पुतण्यातील होणाऱ्या झगड्यापेक्षा व्यापक वाटतो. सत्तेसाठी चालणाऱ्या संघर्षाचे चित्र डोळ्यापुढे उभे करतो. दादासाहेबांनी मुलगा दत्तक घेणे आणि त्याचवेळी वखेड्यास प्रवृत्त होणे अशासोरख्या लहान-लहान घटनांच्या चित्रणाने या झगड्याची व्याप्ती व तीव्रता वाढविलेली दिसते. त्यामुळे संघर्ष लुटपुटीचा न रहाता तो खरोखर संघर्ष म्हणून चित्रित होतो.

राजकारणातील घटना ही केवळ राजकीय व्यक्तींपुरती मर्यादित नसते. तिचे धागेदोरे सामान्य माणसांच्या जीवनापर्यंत असतात. सामान्य व्यक्तींपासून ते सत्ताधीशांपर्यंत प्रत्येकाचा आचार, विचार व महत्त्वाकांक्षा या घटनांना नियमित, नियंत्रित करीत असतात. काही ना काही वळण देत असतात. लोकशाहीमध्येच नव्हे तर, कोणत्याही प्रकारच्या राज्यव्यवस्थेमध्ये सामान्य माणसाचा दूरत्वाने का होईना सत्तेशी संबंधित घटनांशी संबंध पोचतो. त्याचे परिणामही होतात. राजकीय घडामोड ही प्रजेपासून पूर्ण अलग अशी घडामोड नसते याचे भान साधुदासांनी ठेवलेले दिसते. म्हणूनच या कादंबरीत माधवराव, राघोबादादा, नाना फडणिस, सखारामबापू बोकील, गोपिकाबाई, पार्वतीबाई, रमाबाई यांच्या प्रमाणेच मथ्याराम कोतवाल, शिवभट केतीचोर, भिमू पोवार, दीक्षित शास्त्री, देव्या आचारी या व्यक्ती व त्यांच्या कृती महत्त्वपूर्ण ठरतात.

३. व्यक्तींमधील परस्परसंबंधाचे चित्रण : राजकीय घडामोडीत गुंतलेल्या व्यक्तींमधील परस्परसंबंध या घडामोडींना अधिक गुंतागुंतीचे स्वरूप आणतात याचे प्रत्यंतर या कादंबरीत येते. जसे की, माधवराव-राघोबादादा, माधवराव-गोपिकाबाई, माधवराव-पार्वतीबाई, राघोबादादा-गोपिकाबाई यांच्यातील परस्परसंबंधांचा घटनांवर परिणाम होताना दिसतो. राघोबादादा आपल्या लहरी स्वभावामुळे, राज्यमोहामुळे आणि सदैव दुसऱ्याच्या तंत्राने वागण्याच्या स्वभावामुळे परक्यांशी, शत्रूशी हातमिळवणी करून बंडखोरी करतात, माधवरावांपुढे अडचणींचे डोंगर उभे करतात परंतु माधवरावांना पहाताच त्यांच्या मनातील प्रेम जागे होते. त्यांचा पापभीरूपणा, भिन्नेपणा, नानासाहेब पेशव्यांचे प्रेम, मोठेपणा, प्रौढी मिरवण्याचा सोस याचा माधवराव मुत्सद्दीपणे उपयोग करून घेतात आणि एका बाजूला त्यांच्याविषयी आदर दाखवितात तर दुसऱ्या बाजूला वचक ठेवतात. कडोरपणे पारिपत्यही करतात. गोपिकाबाई हुषार आणि करारी आहेत. राघोबादादांना त्यांचा धाक वाटतो. त्यामुळे ते त्यांच्याशी नम्र भाषेत पत्रव्यवहार करतात. मोहिमेत कर्तबगारी दाखवू शकलो नाही याबद्दल खंत प्रकट करतात आणि माधवरावांना मदत करण्याची भाषा वापरतात. पण गोपिकाबाई त्यांना ओळखून असतात. म्हणूनच माधवरावांनी रास्त्यांचे

(गोपिकाबाईंचे बंधू) अधिकार काढून घेतल्यावर त्या रागावून देव-देव करण्यासाठी निघून जातात खऱ्या, पण रहातात ते राघोबादादांच्या आनंदवल्लीपासून अगदी थोडक्या अंतरावरील गंगापुरात. हेतू हा की, दादासाहेबांच्या हालचालींवर लक्ष रहावे व त्यांना थोडा पायबंद असावा !

कुशल राजकारणी व्यक्ती आपल्या परिवारातील व्यक्तींच्या स्वभावांचा, त्यांच्यावरील परस्परसंबंधांचा, त्यांच्या-आपल्या संबंधांचा कसा योजकतेने उपयोग करून घेते याचे अनेक प्रसंगांतून चित्रण करून साधुदासांनी माधवरावांचे योजकत्व स्पष्ट केले आहे. उदाहरणादाखल सांगावयाचे तर, मिरजेच्या जोश्यांकडून (रमाबाईंचे वडील) अधिकार काढून घेताना माधवराव रमाबाईंना त्यासंबंधी विचारीत नाहीत, त्यांचा सल्ला घेत नाहीत अथवा सांत्वनही करीत नाहीत. परंतु तोतयाची शहानिशा करण्याच्या प्रसंगात मात्र रमाबाईंशी सल्लामसलत करतात आणि पार्वतीकांकूना सांभाळण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवितात. कुशल मुत्सद्याच्या मनाचे हे यथायोग्य आकलन आहे. 'स्वामी' मध्ये हाच प्रसंग रंगविताना प्रेम व कर्तव्य यांच्यातील टोबळ संघर्ष कल्पून माधवरावांना एकाचवेळी कणखर मनाचा, कठोर निर्णय घेणारा पराक्रमी वीर व हळवा प्रेमिक बनविले आहे. कोणत्याही स्वप्नरंजनपर कथेच्या नायकाच्या मुखवटा त्यांच्यावर चढविल्यामुळे असे झाले आहे. 'पौर्णिमा' मध्ये मात्र या प्रसंगात व्यक्तीचा खरेपणा कसाला लागल्याचे दिसते.

राघोबदादांची वंडखोरी आणि माधवरावांनी तिचा केलेला वीमोड हा कादंबरीच्या कथानकातील प्रमुख भाग आहे. आणि महत्त्वाचे असे की, कादंबरीत लेखकाने या भागाचे चित्रण त्याच्या गुंतागुंतीसह केले आहे. काही काळ सत्ता भोगल्यानंतर ती आपल्या हातून निसडून जाते आहे असे वाटून, असुरक्षिततेच्या भावनेने ग्रासलेले, विवेक हरवून बसलेले दादासाहेब आणि आपल्या क्षुद्र स्वार्थासाठी त्यांना भरीस घालणारे त्यांचे आश्रित, कंपनीसरकार, हैदर, निजाम, नागपूरकर भोसले यांच्याबरोबर तडजोडी करून, लाडीगोडी करून, हातमिळवणी करून पेशवेपद प्राप्त करण्याची दादांची धडपड, तिला वेळोवेळी उपरिनिर्दिष्टांचा मिळणारा वेगवेगळा प्रतिसाद यांचे लेखकाने चित्रण केले आहे. सखारामबापूसारख्या मुत्सद्याला अहंकार कसा ग्रासून टाकतो आणि आपले महत्त्व कमी होते आहे हे पाहून ते कशा कारवाया करतात व या कारवाया माधवरावांच्या हुषारीमुळे व कौशल्यामुळे कशा निष्प्रभ ठरतात, याचेही चित्रण लेखकाने केले आहे. या सर्व घटनांमध्ये केवळ बडे सत्ताधीशच नव्हे तर सामान्य प्रजाजनही कसा गुंतून पडला होता, त्याच्याही जीवनाशी हे सर्व कसे जोडले गेले होते, त्याचेही भलेबुरे कसे होत होते, याचे चित्रण लेखकाने केले आहे. घटनेचे असे अनेकांगी आकलन चित्रित केल्यामुळे तिला आशयघनता प्राप्त झाली आहे.

सदाशिवराव भाऊंच्या तोतयाचे पुण्यात आगमन, त्याची शहानिशा आणि त्याला शिक्षा ही कादंबरीतील दुसरी प्रमुख घटना. राजकीय जीवन आणि कौटुंबिक जीवन यांचे धागे एकमेकांत अडकले की कसे पेच निर्माण होतात, केवढे कसोटीचे क्षण निर्माण होतात आणि पराक्रमी लोक धीरादोत्तपणे त्यातून कसा मार्ग काढतात त्याचे चित्रण या घटनेतून केले आहे. या पेचाचा नाजूकपणा लेखकाने नेमका टिपला आहे. पार्वतीबाई या सदाशिवरावभाऊंच्या पत्नी. त्यांना भाऊंनी, 'मी नक्की परत येईन' असे सांगितलेले, त्यावर त्यांचा पक्का विश्वास. त्यामुळे भाऊ गेल्याच्या वारतेवर त्यांचा विश्वास बसत नाही. त्या अहेवलेणी तशीच ठेवतात. भाऊ परत यावेत म्हणून उपासतापास, नवससायास करतात. भोळ्या, सरळ मनाच्या माणसांच्यात कधी कधी एकप्रकारचा चमत्कारिक हटवादीपणा असतो, याचे नेमके दर्शन पार्वतीबाईंच्या वर्तणुकीतून (चित्रणातून) घडते. माधवरावांना पार्वतीबाईंबद्दल आदर असतो आणि त्यांच्या भोळ्या, सरळ स्वभावाची त्यांना खात्री असते. म्हणूनच पार्वतीबाईंच्या स्वभावाचा फायदा घेऊन सखारामबापू बोकील, सखारामपंत गुप्ते टोपीकरांच्या मदतीने तोतयाला बाहेर काढण्याचे व राज्यात बंडखोरी करण्याचे कारस्थान खेळतात तेव्हा माधवरावांना ते अती नाजूकपणाने हाताळावे लागते. प्रत्यक्ष तोतयाची परीक्षा हा तर त्यांच्या कसोटीचाच क्षण असतो. परंतु त्यांचे कार्यक्षम हेरखाते आणि निष्ठावंत सेवक यांच्यामुळे सखारामबापूंचे कारस्थान मधेच वारगळते. तोतया स्वतःच 'मी सदाशिवराव भाऊ नसून सुखलाल नावाचा कनोजा ब्राह्मण आहे. माझ्या बापाचे नाव रामानंद आणि आईचे अन्नपूर्णा. भाऊबंदी तंट्यात मी देशोधडीला लागलो आणि ऐश्वर्याच्या व सुंदर स्त्रीच्या लोभाने भाऊसाहेबांचा तोतया बनलो' असे कबूल करतो. या कबुलीची अनेक कारणे लेखकाने दाखविली आहेत. तोतयाला खरे मानण्यास कोणी पुढे येत नाही, लोकमत आपल्या विरुद्ध आहे हे त्याला कळून चुकते, सखाराम बापू हजरच नसतात (आजारी असल्याचे निमित्त करून) आणि पार्वतीबाईंना पाहिल्यावर केवढ्या कठोर परीक्षेला आपल्याला तोंड द्यावे लागणार या कल्पनेने त्याच्या काळजाचे पाणी होते अशा अनेक गोष्टींचा एकत्रित परिणाम होऊन तोतया गुन्हा कबूल करतो आणि पंच त्याची कैदेची शिक्षा कायम करतात. त्याच्याबरोबर जानकोजीच्या तोतयाची शहानिशा होऊन त्यालाही शिक्षा होते. एका नाजूक पण तितक्याच अवघड प्रसंगातून माधवराव बाहेर पडतात. या प्रसंगाचे चित्रण करताना माधवराव व पार्वतीबाई यांच्यातील परस्परसंबंध व त्यामुळे निर्माण झालेली गुंतागुंत, निर्णय घेताना माधवरावांपुढे उभ्या रहाणाऱ्या अडचणी याचे चित्रण लेखकाने केले आहे. त्याचप्रमाणे कुटुंबातील या घटनेचा परकीयसत्ता कशा उपयोग करून घेत होत्या त्याचेही चित्रण आहे. शिवरामभट लिमये केतीचोर या भटजीला (जो पार्वतीबाईंच्या देवाची पूजा करीत असतो) वश करून घेऊन, पार्वतीबाईंच्या भोळेपणाचा

फायदा घेऊन इंग्रजांचा अधिकारी कसे कारस्थान रचतो याचे प्रत्ययकारी चित्रण कादंबरीत आहे. मानवी स्वभावाचे अनेक कंगोरे या चित्रणात दिसून येतात. त्यात स्वार्थ आहे, भिन्नेपणा आहे, लबाडी आहे, प्रसंग पालटल्यावर अथवा अंगाशी आल्यावर पाय काढून घेण्याची वृत्ती आहे, धूर्तपणा, मानभावीपणा आहे. या सर्व स्वभावविशेषांचे दर्शन या प्रसंगांत घडते. परंतु वाचकांच्या मनावर ठसा उमटतो तो कुशल, योजक माधवरावांचा. दादासाहेबांचे बंड मोडून काढणे एकवेळ सोपे होते. परंतु तोतया प्रकरणात भावनिक गुंता मोठा होता. आपल्या राजकीय स्वार्थासाठी काही लोकांनी तोतयाला पाठिंबा दिला. तोतयाने वैयक्तिक स्वार्थासाठी त्याचा वापर केला आणि पार्वतीबाईंच्या भोळ्या पण हटवादी स्वभावामुळे, आपला पती मेला आहे हे समजून घेण्यासच त्यांनी नाकारल्यामुळे प्रकरण अधिकच गुंतागुंतीचे झाले. वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि राजकीय असा तिहेरी गुंता लेखकाने स्पष्ट केला आहे. आणि त्यातून मार्ग काढण्याची माधवरावांची क्षमताही चित्रित केली आहे.

४. उपकथानके : दादासाहेबांचे बंड व त्याचा वीमोड आणि तोतयाचे पारिपत्य या प्रसंगाचे चित्रण लेखकाने कालक्रमानुसारी, सलगपणे केलेले नाही. या कथाप्रसंगांचे धागेदोरे एकमेकात कुशलपणे गुंतविलेले आहेत. एवढेच नव्हे, तर त्यात दंताडबक्षांची कन्या सरस्वती व राया उर्फ रामचंद्र कानडे यांचे एक व शिवभट साठे व जुलेखा यांचे एक अशी दोन उपकथानकेही खुबीने मिसळून टाकली आहेत. ही दोन्ही उपकथानके स्वतंत्रपणे आस्वाद्य अशी आहेत. त्यांना अद्भुत, रोमांचकारी म्हणता येईल अशी आहेत. नेहमीच्या प्रेमकथेचा साचा त्यात आहे. मुख्य घटना, प्रसंग चित्रणातील गंभीरता, कार्यकारणभावासंबंधीची दक्षता, अनेकांगी आकलन या गोष्टी त्यात नाहीत. उलट, योगायोग, चमत्कार, प्रणयाला व पराक्रमाला प्राधान्य आणि इच्छित प्रेमाचे इप्सित साध्य असे रंजनाचे ठरीव घटक प्रभावी असलेली ही कथानके आहेत. पण तरीही ती मूळ कथानकाशी फटकून अथवा त्यापासून सर्वस्वी अलग नाहीत. शिवभट साठेमुळे बंगालचे राजकारण, अर्काटच्या नबाबाची स्थिती, मन्नी बेगम व तिची अवस्था - कंपनी सरकारने तिथे रोवलेले पाय असे कादंबरीचे क्षेत्र विस्तारलेले दिसते. मराठ्यांच्या तत्कालीन राजकारणाचे धागेदोरे कसे दूरपर्यंत गुंतलेले होते त्याचे दर्शन त्यामुळे घडते. शिवाय कंपनीसरकारची कूटनीती आणि अशा बुद्धिमान सत्तेशी एकेकटयाने झुंज देणे परिणामी कसे अपयश देणारे ठरते याचाही ठसा वाचकांच्या मनावर उमटतो.

या उपकथानकांचा एक विपरीत परिणाम कादंबरीच्या स्वरूपावर झालेला दिसतो. ही उपकथानके विस्ताराने येतात. त्या मानाने प्रत्यक्ष माधवरावांचे जीवन, कर्तृत्व यांना कमी जागा

दिलेली दिसते. त्यामुळे अप्रमाणशीरपणाचा दोष निर्माण झालेला दिसतो. माधवराव पेशव्यांच्या जीवनाचे चित्रण करणे हा हेतू मनी बाळगून लेखकाने कादंबरीलेखन केलेले नाही. अधःपतित राजकीय, सामाजिक जीवन चित्रित करावयाचा लेखकाचा हेतू असल्यामुळे आणि त्यासाठी सोळा कादंबऱ्या लिहिण्याचा संकल्प असल्यामुळे एका व्यक्तीला केंद्रवर्ती कल्पून तिच्या भोवती केलेली घटना-प्रसंगांची गुंफण असे स्वरूप कादंबरीला येत नाही. 'एका मोठ्या कालखंडाचा एक छोटा तुकडा' चित्रित होतो. हे खरे असले तरी, या छोट्या कालखंडाच्या तुकड्यावर माधवराव पेशव्यांच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाची आणि कर्तृत्वाची मुद्रा आहे. लेखकाला त्याचे भानही आहे; परंतु प्रत्यक्ष चित्रणामध्ये माधवरावांचे जीवन त्यांच्या स्वभाव वैशिष्ट्यांसह आविष्कृत झालेले दिसत नाही. त्याचे एक कारण असे संभवते की, ऐतिहासिक व्यक्तींचे चित्रण करताना लेखक स्वातंत्र्य घेऊ इच्छित नाही. इतिहास अविष्कृत स्वरूपात मांडण्याच्या इच्छेमुळे असे घडते. इतिहासाने या व्यक्तींची जी वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत, अथवा घटनांच्या अन्वयार्थामधून जी जाणवतात त्याच्यापेक्षा अधिक काही त्यांना चिकटविणे लेखकाला मानवत नाही. एकट्या माधवरावांच्याच संदर्भात विचार केला तर, करारी, वाणेदार, मनुष्याची पारख असलेले, पराक्रमी, मुत्सद्दी हे त्यांच्या अंगी असलेले गुण कादंबरीतील घटनाप्रसंगांतून व्यक्त होतात हे खरे परंतु त्याला ठळकपणा दिला गेलेला नाही. अलिप्तपणे केलेल्या, वस्तुनिष्ठपणे केलेल्या चित्रणाचा हा परिणाम असावा. कादंबरीचा नायक केंद्रस्थानी ठेवून त्याभोवती घटना प्रसंगांची रचना केली गेली म्हणजे त्या कादंबरीला एकसूत्रता व आटोपशीरपणा येतो. तशी एकसूत्रता व तसा आटोपशीरपणा या कादंबरीला नाही. उलट, पुढील पंधरा कादंबऱ्यात चित्रित करावयाचा पट लेखकाच्या डोळ्यांसमोर असल्यामुळे त्याला अनुसरूनच घटना-प्रसंगांचे, व्यक्तींचे चित्रण झालेले दिसते. जसे की, राघोबादादांच्या नाटकशाळा आणि आश्रितांचा परिवार आणि त्यांचे तत्संबंधित वर्तन याचे विस्ताराने चित्रण या कादंबरीत येते. नाटकशाळा आणि आश्रित यांच्या सुख-स्वास्थासाठी दादांनी धरलेल्या हद्दग्रहाचे पुनःपुन्हा केलेले चित्रण कादंबरीत आहे. सकृत्दर्शनी हे अप्रमाणशीर वाटते. परंतु राघोबादादांच्या पुढील आयुष्यात, म्हणजे नारायणरावांच्या वधानंतर, दादासाहेबांनी स्वतः पेशवाईची वस्त्रे धारण केल्यावर जेव्हा 'बारभाई' च्या फौजांशी पहिली लढाई झाली त्यानंतर ते नर्मदा उत्तरून खानदेशात गेले. दिंदि होळकरांचे न ऐकता, इंग्रजांच्या मदतीची आशा धरून खंबायतला गेले. तेथे थारा मिळेना, मग पायीच भावनगर, धंदुका मागनि ते घोघो बंदरी दाखल झाले. मग इंग्रजांनी त्यांना सुरतेस आणले. ही सगळी पायपीट करून सुरतेला येतानाही दादासाहेबांच्या बरोबर आठ नाटकशाळा व पंचेचाळीस खिदमतगार होतेच. ^(११) ही ऐतिहासिक घटना साधुदासांच्या उपलब्ध असलेल्या, प्रकाशित झालेल्या कादंबऱ्यांत नाही (कारण ती

उत्तरकालीन आहे.) परंतु त्यांच्या संकल्पित कालखंडात ती असल्याने तिची पूर्वतयारी ते 'पौर्णिमा' मध्ये योजनापूर्वक करून ठेवतात.

माधवराव, राघोबादादा, गोपिकाबाई, सखाराम वापू बोकील, नाना फडणीस यांची स्वभावचित्रे इतिहासाने जे सांगितले आहे त्याच्यापुढे जाऊन केलेली नाहीत. मात्र त्यांची रचना करताना विरोधी नमुने योजिलेले दिसतात. मनुष्यस्वभावाचे कितीतरी नमुने या कादंबरीत चित्रित झालेले आहेत. करारी माधवराव, चंचल, हेकट दादासाहेब, सत्त्वशील ब्राह्मण सदाशिव दीक्षित दातेशास्त्री, स्वार्थी शिवरामभट लिमये केतीचोर, आपली सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये सोडून दिलेला दंताडबक्ष, विश्वासघातकी सखाराम हरी, मवाळ पार्वतीबाई, शांत रमाबाई तर कुर्खाज आनंदीबाई, करारी, संतापी गोपिकाबाई अशी विरोधात्मक व्यक्तिचित्रे योजल्यामुळे तत्कालीन वातावरणातील मनुष्यस्वभावांचे नेमके चित्र डोळ्यापुढे उभे राहते. त्यांच्या वर्तनातील बारीकसारीक तपशीलांमुळे प्रसंग ताजा होतो. मात्र इतिहासाने दिलेल्या माहितीबाहेर जाण्याचे स्वातंत्र्य लेखक घेत नसल्यामुळे त्यात काहीसा तुटकपणा आलेला दिसतो.

उपकथानके ही कल्पनानिर्मित असल्यामुळे, तिथे लेखकाने पूर्ण स्वातंत्र्य वापरलेले आहे. उपकथानकांतील घटना-प्रसंगांच्या आणि व्यक्तींच्या चित्रणात लेखक तपशील देतो. त्यांचे विस्ताराने चित्रण करतो. त्यामुळे त्यात सलगता, सुसूत्रता आलेली दिसते. तत्कालीन अभिरूचीचा परिणाम म्हणून असेल कदाचित, पण या उपकथानकांमध्ये प्रेम आणि अद्भुत यांचा मोकळा वावर दिसतो. क्वचितप्रसंगी, मुख्य कथानकापेक्षा उपकथानकाला अधिक जागा आणि महत्त्व दिल्याचे दिसते. याचा परिणाम म्हणून कादंबरीत अप्रमाणशीरपणाचा दोष शिरलेला दिसतो.

५. कादंबरीतील भाषायोजना : घटना-प्रसंग आणि व्यक्ती यांचे चित्रण करताना, निवेदन करताना लेखकाने वापरलेली भाषा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ज्या ऐतिहासिक काळाचे चित्रण आहे, त्या काळाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा आभास निर्माण होईल, शिवाय संवादांमधून, लकबींमधून व्यक्तिवैशिष्ट्ये जाणवतील अशी भाषा लेखक योजतो. उदारणार्थ, दादासाहेब धरसोडवृत्तीचे, चंचल, विलासी व दुसऱ्याच्या सल्ल्याने वागणारे आहेत तर त्यांची भाषाही ठिसूळ, काहीशी अघळपघळ आहे. 'मातक्यान' हा निरर्थक शब्द पुनःपुन्हा उच्चारण्याची त्यांना सवय आहे असे लेखक दर्शवितो. हळदीकुंकावाच्या प्रसंगी शनिवारवाड्यात जमलेल्या बायका, गंजिफा खेळायला जमलेले कुटाळकंपू भटजी, दादासाहेबांचे आश्रित आणि नाटकशाळा, फडावर मसलतीसाठी, न्यायासाठी आलेले माधवराव, रामशास्त्री, सखारामबापू, नाना इ. लोक असे वेगवेगळ्या प्रसंगातील वेगवेगळ्या सामाजिक, राजकीय स्तरावरील व्यक्तींचे बोलणे, बसणे, वागणे चित्रित करताना

लेखक जाणीवपूर्णक शब्दयोजना करतो. वेगवेगळ्या सांस्कृतिक स्तरावरील व्यक्तींचे चित्रण करताना वेगवेगळ्या प्रकारचा शब्दसंग्रह तो वापरतो. त्यादृष्टीने, 'रानवटची चकमक' 'अभिचार प्रयोग' 'मिया दंताडबक्ष' 'वेदमूर्तीची यादवी' 'दादासाहेबांचे गोकूळ' ही प्रकरणे पाहाण्यासारखी आहेत. निवेदनासाठी वापरलेल्या भाषेतून लेखकाचा भावनिक दृष्टिकोण व्यक्त होतो. विशिष्ट प्रकारच्या भाषायोजनेमधून लेखकाने परकियांची उसनी संस्कृती स्वीकारून जगणाऱ्यांना हास्यास्पद केले आहे असे मिया दंताडबक्षाच्या व्यक्तिचित्रणातून जाणवते. स्पेन्सरला फजित केल्याची घटनाही अशा प्रकारच्या भाषायोजनेचे उदाहरण म्हणून सांगता येईल. उपरोध, आदर, घृणा इत्यादी लेखकाच्या भावना घटना चित्रणाला लागून असलेल्या भाषेच्या स्तरामधून आपोआप व्यक्त होतात.

६. समाजजीवनाचे चित्रण : 'पौर्णिमा' कादंबरीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य हे की ती त्या काळाचा, समाज जीवनाचा यथार्थ छेद घेते. घटिताचे चित्रण करताना लेखक तो प्रसंग जिथे घडला त्या स्थळाचे भौगोलिक स्थान, त्याची वैशिष्ट्यपूर्णता यांचे तर चित्रण करतोच परंतु त्याचबरोबर तिथल्या आख्यायिका सांगतो, लोकांच्या वागण्याची रीत व तऱ्हा यांचेही चित्रण करतो. सर्व घटनांचे केंद्र असलेल्या पुण्याच्या लोक जीवनाचे चित्र कादंबरीत यथार्थपणे उमटले आहे. खुशालचेंडू भटजींचा गंजिफांचा जुगार, केत्याचा खेळ, त्यांच्या लांड्या-लबाड्या, त्यांचे मत्सर, द्वेष, त्यांच्या गप्पा व त्यातून प्रकट होणारी छिद्रान्वेषी, क्षुद्र संस्कृती या सगळ्यांचे बारकाव्यानिशी वर्णन कादंबरीत आहे. हे भटजी पेशव्यांच्या वाड्याशी अथवा शहरातील आणि राजकारणातील बड्या आणि महत्त्वपूर्ण लोकांच्या घराशी देवकृत्याच्या निमित्ताने संबंधित असल्याने त्या त्या घरांतील अंतस्थ गोष्टी कशा घडत आणि बाहेर त्या कशाप्रकारे बोलल्या जात त्यांचेही चित्रण येते. उदाहरणार्थ, पार्वतीबाई अजूनही कुंकू, मंगळसूत्रादी अहेवलेणी उतरवीत नाहीत याबद्दलची चर्चा (पृ. ४०, ४१) वाचण्यासारखी आहे. त्यातून पेशव्यांच्या घरातील व्यक्तींच्या वर्तनाचे कोणते पडसाद बाहेर पुण्यात उमटत होते त्याचे दर्शन घडते. वाड्यातील हळदीकुंकू, सोंगट्यांचा खेळ, कीर्तन, पुराणे, पोवाडे-लावण्या यासारख्या मनोरंजनाच्या साधनांचे चित्रण प्रसंगा प्रसंगाने झाले आहे तसेच तालमी-दांडपट्ट्यांच्या खेळाचे, सरावाचे सूचनही निवेदनातून केले गेले आहे. 'लढाई' होणार म्हटल्यावर सुतार-लोहारांना बोलावून, रात्रंदिवस कामाला लावून, त्यांची मागची देणी फेडून टाकली जातात, त्यांचे कौशल्य आजमावले, गौरविले जाते याचे चित्रण लेखकाने केले आहे या सगळ्यांच्या बरोबर जाण-मारणाचे प्रयोग, अभिचार प्रयोग, नागमोळे, अग्निहोत्र, सूर्योपासना, व्रते उद्यापने यांचेही चित्रण घटनांशी लागून येते. हे चित्रण तत्कालीन पुण्याचे

सांस्कृतिक दर्शन घडविते. मिया दंताडबक्षाची व्यक्तिरेखा कल्पून लेखकाने त्या काळी काही लोक मुस्लीम धर्म व संस्कृती यांनी कसे प्रभावित होते याचे दर्शन घडविले आहे. दंताडबक्षाला हास्यास्पद बनवून लेखकाने त्याबद्दलचा आपला अभिप्रायही सूचित केला आहे. आणखी एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. घटनेत गुंतलेल्या व्यक्तींची संपूर्ण नावे लेखक देतो. त्यातून त्या व्यक्तीची जात, समाजातील स्थान आपोआपच सूचित होते. क्वचित् प्रसंगी, देशस्थ, कोकणस्थ, कायस्थप्रभू यांच्यातील हेवेदावे, मतभेद व्यक्त करण्यासाठीही या तपशीलाचा लेखकाने उपयोग केला आहे.

कादंबरीत तृतीय पुरुषी निवेदनपद्धती स्वीकारली आहे. 'वाचक हो' असे म्हणून लेखक वाचकाचे बोट धरून त्याला माधवराव पेशव्यांच्या काळातून फेरफटका घडवून आणतो. जिथे आवश्यकता वाटेल तिथे स्पष्टीकरण देत, समजावून सांगत थांबतो, कधी जाता जाता नैतिकतेचे, स्वातंत्र्यप्रीतीच्या मात्रेचे दोन वळसे देतो. कधी खुसखुशीत वोलत, कधी टिगल-टवाळी, उपहास करीत तर माधवराव पेशव्यांच्या दरबाराचे व कार्यपद्धतीचे चित्रण करताना कधी भारावून जाऊन लेखक हे निवेदन करतो. राजकारणातले धागे उलगाडून दाखवितो. त्यामुळे तो कालखंड आपण समजावून घेतो आहोत, इतिहासात जे घडले ते 'अ'घटित नव्हते ते घटितच होते, अपरिहार्य होते अशी वाचकाची प्रतिक्रिया होते. स्वप्नरंजन अथवा गौरवीकरणाची अपेक्षा न ठेवणाऱ्या वाचकांना सुखद वाटावा असा अनुभव ही कादंबरी देते.

मराठेशाहीचा वद्यपक्ष

प्रतिपदा - माधवरावांच्या कालखंडाचे युगभान चित्रित करणारी कादंबरी

माधवराव पेशव्यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धातील कालखंडाचे चित्रण 'प्रतिपदा - पूर्वात्र व उत्तरात्र' या कादंबरीत आहे. 'पौर्णिमा' मध्ये माधवरावांच्या आयुष्याच्या पूर्वार्धाचे चित्रण आहे. त्यात गृहकलह, कौटुंबिक जीवन आणि राजकीय जीवन यांचे एकमेकात मिसळले जाणे व त्यामुळे निर्माण होणारी गुंतागुंत याचे चित्रण आहे. प्रत्यक्ष लढाई एकच आहे तीही दादासाहेबांबरोबरची आहे. त्यामुळे युद्धतंत्र, डावपेच यांचा भाग कमी आहे. प्रतिपदेत मात्र हैदर नाइकासारख्या कुशल, बुद्धिमान योध्याबरोबर दिलेला सामना आहे. अनेक मोहिमा आहेत, इंग्रज कंपनीसरकारने टाकलेली धोरणी पावले व त्यांचा परिणाम आहे आणि या सर्वांचा खंबीरपणे समाचार घेणाऱ्या माधवरावांचा अंत आहे. कादंबरीचा पैस मोठा आहे. स्थळ व व्यक्ती यांची संख्या भरपूर आहे. सहज, धावती नजर टाकली तरी पुणे, सावनूर, गरुडेवर, मद्रास, जेजुरी, कुपेळूर, कोपळ, होसूर, विजयदुर्ग चिकबाळापूर, निजगल, गुरमकोंडा, जळगांव, सांगली, मोती तलाव अशा विविध ठिकाणी घडलेले प्रसंग कादंबरीत आढळतात. व्यक्तींची संख्यातर याहून पुष्कळच अधिक आहे. स्थळ, व्यक्ती व प्रसंग यांच्या विविधतेमुळे कथानकात गुंतागुंतही भरपूर आहे.

'प्रतिपदा'चा बराच मोठा भाग लहानमोठ्या मोहिमांच्या, लढायांच्या चित्रणाने व्यापला आहे. घोडपच्या लढाईत दादासाहेबांना पराभूत करून, त्यांना पुण्यात आणून बंदोबस्तात ठेवल्यावर आणि सदाशिवरावभाऊंच्या तोतयाचे पारिपत्य केल्यावर माधवराव पेशवे काहीसे निश्चित झाले इथपर्यंतचे पौर्णिमेचे कथानक सन १७६८ च्या जूनमध्ये संपते. 'प्रतिपदा' च्या कथानकाचा काळ १७६९ ते ७२ च्या दरम्यानचा आहे. मधल्या अवधीतल्या उलाढालींचा धावता आढावा उपोद्घातामध्ये निवेदनातून येतो. सन १७६९ त हैदर नाइकाने इंग्रजांशी सामना दिला. त्यात

तो बराचसा विजयी झाल्यामुळे त्याला एकप्रकारचा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला आणि त्याने पेशवे सरकारांची कुरापत काढण्याचा उपक्रम केला. त्यांची खंडणी देण्याचे बंद करून त्याने उलट कर्नाटकातील त्यांच्या मांडलिक संस्थानिकांकडून आपणच खंडणी उकळण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे हैदर नाइकावरील तिसरी मोहीम करणे पेशव्यांना भाग पडले असे निवेदन करून आणि म्हैसूरच्या तिसऱ्या मोहिमेच्या रणक्षेत्राचा नकाशा निर्देशित करून उपोद्घात संपतो व कथानकाला सुरुवात होते.

कथानक : हैदर नाईक दक्षिण कर्नाटकातील संस्थानिकांकडून खंडण्या घेत घेत हरपनहल्लीस येतो, तेथील संस्थानिकांकडून जवरीने खंडणी वसूल करतो. आणि तेथल्या मुक्कामातूनच सावनूरकर नबाबांना खंडणी देण्याविषयी धमकीवजा चिठी पाठवितो. सावनूरकर हे मराठी राज्याचे मांडलिक. पेशव्यांची फौज सावनूरापासून दहा कोसावर आलेली असते. अशावेळी हैदरला खंडणी दिलेली त्यांना आवडणार नाही आणि हैदर तर अशी खंडणी दिली नाही तर मुलुख जमीनदोस्त करण्याची धमकी देऊ लागलेला. अशा पेचात नबाब सापडतात. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी नबाब एक युक्ती करतात. ते पेशव्यांचे सरदार गोपाळराव पटवर्धनाना आपण हैदरला खंडणी देणार नसून फक्त नजराणा देणार असल्याचे सांगतात पण प्रत्यक्षात चोरून खंडणी देतात. परंतु परशाराम भाऊ पटवर्धन चातुर्यनि रहस्याचा भेद करतात. या गोष्टीचा फायदा घेऊन गोपाळराव सावनूरकर नबाबाकडून शिक्षा म्हणून ऐंशी हजार होनांची रक्कम वसूल करतात. या प्रसंगातून हैदरच्या आक्रमक पवित्रा, पटवर्धनांची सावधानी व बुद्धिचातुर्य यांचे दर्शन घडते. त्याचप्रमाणे दोन मोठ्या सत्ताधीशांच्या टकरीत छोट्या सत्ताधीशांचे कसे हाल होतात (होत असत) त्याचे चित्रण होते.

भालचंद्र नेमाडे ऐतिहासिक कादंबऱ्यांना कारकुनी सर्जन म्हणतात. ^(१२) त्यांच्या मते, आयते आशयसूत्र, आयती पात्रे आणि आयते यश असे त्यांचे स्वरूप असते. पात्रनिर्मिती आधीच ठरल्यामुळे कादंबरीकाराला फक्त कारकुनी सर्जन करावे लागते. बहुतेक पात्रे आभासात्मक वास्तवातून कल्पून त्यांना बखरीतील नावे चिकटविलेली असतात. ही कारकुनी सर्जनाची मर्यादा रेषा साधुदास आपल्या कादंबरीत ओलांडतात. त्यांचा इतिहासाचा व्यासंग असल्यामुळे आणि या व्यासंगातून तयार झालेली दृष्टी असल्यामुळे इतिहासातील पात्रे व घटना-प्रसंग यांच्याबद्दलचे आपले आकलन व्यक्त होईल असे चित्रण ते करतात. शिवाय, काल्पनिक व्यक्ती व काल्पनिक घटना-प्रसंग योजून त्याद्वारा कालवैशिष्ट्ये चित्रित करतात. त्यांची कादंबरी 'बरवरी'ची मर्यादारेषाही ओलांडते. कोणा सत्ताधीशाने आपल्या पदरच्या कारकुनाला आपल्या, पूर्वजांच्या परक्रमाची

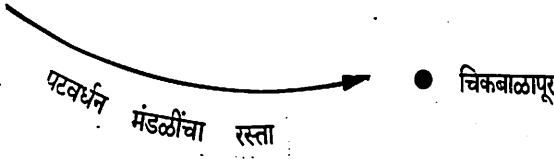
गाथा लिहावयास सांगावी व त्याने ती गौरवपूर्ण शब्दांत लिहावी, धन्याचे प्रमाद, पराभव दडवून ठेवून किंवा त्यांची साखासारव करून विजयाचे पवाडे गावे असे एकूण बखरींचे स्वरूप असते. त्यांतून आपाततः काही कालवैशिष्ट्ये, स्थलवैशिष्ट्ये चित्रित होतात. साधुदास आपल्या कादंबरीमधून कालवैशिष्ट्ये चित्रित होतील अशी योजनापूर्वक, हेतूपूर्वक रचना करतात. गौरवगाथेऐवजी घटितांचे वस्तुनिष्ठ आकलन व्यक्त होईल असे पाहातात. उदाहरणार्थ, सावनूरकर नवाबापुढील पेचाचे चित्रण करून केवळ दोन जबरदस्तांचा मांडलिक झाल्यामुळे त्याची झालेली ससेहोलपट ते दाखवित नाहीत तर, सावनूरकर नवाबाच्या वर्तनाबद्दल गोपाळराव पटवर्धन व आनंदराव रास्ते चर्चा करतात असा प्रसंग कल्पून 'मराठ्यांचे या प्रांताला असावे तसे मजबूत संरक्षण नसल्यावर आणि हैदर नाइकासारखा जबर शत्रू पाचपन्नास हजार फौजेचा संजाम बरोबर घेऊन, समोर उभा राहून दरडावणीचे निरोप पाठवू लागल्यावर, गुत्तीकर, सावनूरकर यासारख्या गरीब जीवांनी त्यापुढे मान वाकवू नये तर काय करावे ? मराठे त्यांना आपले मांडलिक म्हणविणार, त्यांच्यापासून सालोसाल खंडणी घेणार आणि प्रसंगाला त्यांचे संरक्षण मात्र करणार नाही. मग त्यांनी तरी काय करावे ? असे आपले आकलन व्यक्त केले आहे. मराठ्यांनी अनेक मोहिमा केल्या, प्रांत काबिज केले परंतु त्यांची सत्ता तेथे रूजली नाही यावरचे हे अप्रत्यक्ष भाष्य लेखक करतो. गौरवगाथा लिहिण्याच्या भाडोत्री उद्देशापेक्षा वेगळा उद्देश ठेवल्यामुळे हे घडते. अशी अनेक उदाहरणे कादंबरीत सापडतात. सरंजामी पद्धत बंद करण्याचे पहिले पाऊल म्हणून माधवराव पेशवे एकाचा सरंजाम काढून दुसऱ्यास देतात. आनंदराव धुळपांचा आरमाराचा सुभा काढून तो मोत्याजीराव विचारे यांच्याकडे सुपूर्त करतात. हे जरी एकंदर धोरणाच्यादृष्टीने दूरदर्शित्वाचे व शहाणपणाचे होते तरी त्याचा लगेचचा परिणाम वेगळाच होतो. मोत्याजीराव पराक्रमी होते खरे पण आरमाराचा सुभा सांभाळण्याएवढा बकूब, बुद्धिमत्ता त्यांच्याजवळ नव्हती. परिणामी ते फजित पावतात. आरमाराचे काही एक नुकसान होते आणि धुळप नाहीत म्हटल्यावर मराठी आरमाराच्या ऐन ठाण्यासमोर इंग्रजांची दोन गलबते कोस अर्धाकोसाच्या अंतरावर बेगुमानपणे येऊन उभी राहतात. मराठ्यांच्या आरमाराचा दारा संपुष्टांत आला की काय असे वाटू लागते. अखेरीस पुन्हा मोत्याजीरावाकडून सुभा काढून तो आनंदरावांकडे दिला जातो. (पृ. २१२) आपल्या मांडलिकांच्या राज्यातला वाटेल तेवढा हिस्सा काढून घेण्याचा हक्क मध्यवर्ती सत्तेस आहे हे तत्त्व कृतीत उतरविण्याची पहिली पायरी म्हणून भोसल्यांवर पेशवे जी कारवाई करतात त्यामुळे भोसले रुष्ट होतात व दादासहबाना छुपेपणाने सामील होतात. (उपोद्धात). अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने लाभहानीचा सूक्ष्म फरक ध्यानात घेऊन सरंजामाची नेमणूक होनात करायची की रुपयात ते ठरविण्याचे निर्णय माधवराव घेतात पण इतरांना रुपयात व आपल्याला होनात नेमणूक असा

दुजाभाव ध्यानात आल्यामुळे पराक्रमी सरंजामदार गोपाळराव पटवर्धन मनोमन नाराज होतात. पेशव्यांचा हेतू स्तुत्य असतो परंतु त्यांच्या कृतींचे लगतचे परिणाम कसे वेगळे बनतात आणि एकूण राजकारणावर त्याचा कसा परिणाम होतो याचे वास्तविक स्वरूपातले चित्रण या प्रसंगांतून घडते. दूरचे प्राप्तव्य आणि नजिकची निकड यात विरोध निर्माण झाला की कशा कृत्रिम समस्या निर्माण होतात त्याचे हे चित्रण आहे. ऐतिहासिक घटनांचे चित्रण करित असताना उदात्तीकरण, गौरीकरण अथवा पक्षपातीपणे केलेले ओघवत्या शैलीतील निवेदन या कारकुनी सर्जनाच्या गुणधमपेवजी घटनेचे आकलन मांडण्याचे वैशिष्ट्य या कादंबरीत आढळते.

राजकीय धोरणातील बदल, उलाढाली यांच्या चित्रणाप्रमाणेच प्रत्यक्ष मोहिमांचे, लढायांचे अनेक बारकाव्यांसह तपशीलांसह केलेले चित्रण या कादंबरीत आहे. माणसाला युद्धाच्या कथा रम्य वाटतात. एरवी ज्या मृत्यूची माणसाला सतत भीती वाटत असते, दहशत असते असा मृत्यू लढाईच्या वेळी सतत समोर उभा असतो आणि तरीही, वैयक्तिक स्वाथपिक्षा वेगळ्या कारणेसाठी लोक पराक्रमांची शर्थ करतात. आपला जीव धोक्यात घालतात. पूर्वी कधीतरी मनात वैयक्तिक स्वार्थ असला तरी त्यावेळी त्याचे अस्तित्व रहात नाही. फक्त उन्माद असतो. एका अर्थाने मृत्यूच्या सार्वभौमत्वाला हे आव्हान असते. मग मृत्यूही केवळ थंड साक्षीदार रहात नाही. तो आपले सामर्थ्य दाखवितो. माणसे त्याच्याकडे कःपदार्थाप्रमाणे बघतात. मृत्यूला असे यःकश्चित बनवून वागविलेले पहाणे हे माणसाला मनोमन समाधान देणारे असते. मृत्यूवदलच्या धाकाने, दहशतीने भिऊन गेलेल्या मनाला एक प्रकारचा दिलासा वाटतो. (कारण मरणारा दुसरा कोणीतरी असतो) म्हणून युद्धाच्या कथा रम्य वाटतात. अशा प्रकारचे समाधान देणारे चित्रण गुर्मकॉडचा वेदा, निजगलचा वेदा, चिकवाळापूरची लढाई, मांतीतलावाची लढाई यांचे चित्रण करताना आढळते. लेखक लढाईचा नकाशा देतो, फौजेचा तपशील देतो आणि मग प्रत्यक्ष प्रसंगाचे चित्रण करतो. उदाहरणादाखल चिकवाळापूरच्या लढाईच्या चित्रणाचा काही भाग पाहू. (नकाशा पुढील पानावर)

----- मराठ्यांचा हल्लाच इतक्या आवेशाचा होता की त्याच्या जोराने चंद्रोजीच्या कर्नाटकी प्याद्यांची फळी फुटली आणि त्यांच्या टोळीचे दोन भाग होऊन दोघे दोनीकडे ढकलले गेले आणि मराठ्यांची टोळी त्यांच्या दरम्यान एखाद्या पाचरीसारखी घुसून राहिली! त्यांची लगत होईपर्यंत त्या प्याद्यांनी बंदुकांची एक फैर झाडली, पण मराठे त्यांना एकदा येऊन भिडल्यावर त्यांचा काहीच लाग चालेनासा होऊन ह्यांना बंदुकीच्या दस्त्यांनी आणि तरवारींनी लढण्याचा प्रसंग आला. आनंदराव धुळपाने या मिळालेल्या संधीचा पुरतेपणी फायदा घेतला. आपल्या

■ चिकबाळापूरच्या लढाईचा नकाशा ■

दोडबाळापूर ●

● जंगमकोटा

□ लालामियाची छावणी

● कोलार

● होसकोटे

● बंगलोर

सैन्याच्या उजव्या वगलेचे आधिपत्य त्याने स्वतःकडे घेतले होते आणि डाव्या वगलेचे भगवंतराव व हरवाजीराव यांचेकडे सोपविले होते. आनंदरावाचा उत्साह त्याच्या सैन्याच्या अंगी संचरला होतासे दिसले. त्यांनी कानडी प्याद्यांची अशी लांडगेतोड सुरु केली की घटकाभराच्या आत शेदोनशे प्याद्यांचे मुडदे जमिनीवर लोळले ! दात ओठ खाऊन एकमेकांस प्रहार करणाऱ्या वीरांच्या आरोळ्या, जखमी होऊन पडणाऱ्यांच्या किंचाळ्या, मरत पडलेल्यांचे कण्हणे विव्हळणे इ. ध्वनी ऐकू येऊ लागले. तुटलेले अवयव, रक्ताच्या चिळकांड्या व मांसाचा चिखल यांचा जमिनीवर सडा झाला. कर्नाटकी प्याद्यांची फळी फुटलेली पाहून त्यांच्यामागे असलेले गारदी त्यांच्या मदतीला धावून आले आणि त्यांनी मराठ्यांना चोहोकडून घेले. मराठ्यांच्या अतुल पराक्रमाने मुसलमानांचे बरेच लोक जायबंदी झाले होते. तरी त्यांचे संख्याबळ फारच मोठे असल्यामुळे त्यांच्या एकवटलेल्या सैन्यसागरात मराठ्यांची चिमुकली टोळी बाजरीच्या कणसाप्रमाणे दिसू लागली. एकीकडे भगवंतराव यांनी आज पराक्रमाची शर्थ करून कैक मुसलमानांना कंठस्नान घातले. त्यांच्या भोवती प्रेतांचे ढीग पडले, पण मुसलमानांचे संख्याबळ प्रतिक्षणी वाढत जाऊन त्यांच्या प्रचंड लोंढ्यात मराठ्यांची टोळी वाहून जाणार असा रंग दिसू लागला !

इतक्यात दूर अंतरावर घोड्यांच्या असंख्य टापा बाजू लागल्याचा भास झाला आणि आनंदरावाने वर मान करून वायव्येच्या बाजूला अंमळ नजर टाकली, तो धुळीच्या प्रचंड लोटांत पटवर्धनांचे सैन्य आपल्या मदतीला धावून येत आहे असे त्यास दिसून आले मग तो आनंद काय वर्णावा ? मराठ्यांच्या टोळीतून "हरहर महादेव" च्या गर्जनांवर गर्जना उठू लागल्या, आणि पटवर्धनांच्या सैन्यातून त्यांना पडसाद मिळू लागला. मुसलमानांना आपल्या संकटाची जाणीव झाली. चंद्राजीने एक शेवटचा बाण हाणून आपल्या घोडेस्वारांना मराठ्यांच्या टोळीवर तुटून पडण्याचा हुकूम केला. पण वाटेत पडलेल्या अस्ताव्यस्त सामानामुळे व बेडिस्त झालेल्या त्याच्याच सैन्यामुळे त्याच्या घोडेस्वारांना मराठ्यांपर्यंत लगट करता येईना. स्वतःच्याच सैन्यास तुडवित ते इकडे तिकडे चाचपडू लागले ! पण आता त्यांना फुरसतच राहिली नाही. गोपाळराव पटवर्धनांचे पाच हजार सैन्य त्यांच्यावर येऊन पडले, आणि साऱ्या सैन्याचा एकच गळाठा झाला. मग मराठ्यांच्या दोनी सैन्यांच्या दरम्यान त्यांचा जो चेंदामेंदा झाला तो सांगता पुरवत नाही. (पृ. १८८, ८९)

अशाप्रकारे रणधुमाळीचा चित्रदर्शी प्रत्यय देण्याचे सामर्थ्य कोपळची छावणी, बुधेहोळची छावणी, निजगलचा वेढा, गुरमकोंड्याचा वेढा, मोतीतलावाचा संग्राम अशा अनेक प्रसंगांच्या चित्रणात दिसून येते.

प्रत्यक्ष लढायांचे चित्रण कादंबरीत आहे त्याचप्रमाणे लढाईच्या पूर्वीच्या कारवाया, बेत, मजला, डाव यांचे व लढाईनंतरच्या राजकीय परिणामांचे चित्रणही कादंबरीत आहे. लढाई ही काही अचानक घडणारी गोष्ट नसते. तिला काहीतरी कार्यकारणभाव असतो. तिची पूर्वतयारी असते आणि लढाई संपली म्हणजे सारे संपते असे नाही. तिचे काही परिणाम उरतात याचे भान ठेवून लढाई हे ज्यांचे दृष्यफळ अशा मसलती, बौद्धिक डावपेच असा लढाईचा भूतकाळ लेखक चित्रित करतो. त्याचप्रमाणे या लढाईचे राजनैतिक परिणाम कोणते झाले, होऊ शकतील त्याचेही निर्देशन तो करतो. म्हणून मग कादंबरीतील लढाई 'अधांतरी' अथवा बाजूला काढलेली वाटत नाही. काळाच्या सलगतेचे भान ठेवून केलेले हे चित्रण वास्तव वाटते. 'मोतीतलावाचा संग्राम' या प्रकरणातील चित्रण या दृष्टीने पहाण्यासारखे आहे. नीळकंठरावांच्या मृत्यूने चिडलेल्या पटवर्धनांच्या पथकांनी काहीवेळ काडीमात्र दयामाया न दाखविता हैदराचे सैन्य भाजीसारखे खुरपून कसे काढले त्याचे चित्रण तर लेखकाने केले आहेच परंतु त्याचबरोबर मैदानावरील डावपेचाचे युद्धही नेमकेपणाने चित्रित केले आहे. (पृ. २५८ ते २८३). हैदरला मेलकोटयापासून झुलवीत पुढे नेणे, आणि एका दिवसात वीस कोसांची मजल मारून त्याच्या पिछाडीवर येणे, पश्चिमेकडून

येगारी रसद वाटेतच लुटणे, श्रीरंगपट्टण जवळ करताना गारद्यांचे बुरुज बांधून तोफांच्या व बंदुकांच्या गोळ्यांचा पाऊस पाडणाऱ्या हैदरच्या गारद्यांचे बुरुज शर्थीनि मोडणे अशाप्रकारचे जे डावपेच रचले आणि यज्ञस्वीपणे खेळले गेले त्यांचे बारकाव्यानिशी वर्णन लेखकाने केले आहे. त्यामुळे लुटूपट्टूच्या नव्हे तर खऱ्या लढाईचे चित्रण वाचल्याचे समाधान मिळते.

तुलनेसाठी इथे वि.वा.हडपांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांतील लढाईच्या चित्रणाचा उदाहरण म्हणून विचार करता येईल. त्यांच्या कादंबरीमय पेशवाईतील 'पेशवाईतील यादवी' या विसाव्या भागात 'माधवराव पेशव्यांनी राघोबादादांच्या कारवायांना आणि मराठा सरदारांमधील यादवीला तोंड दिले व राक्षसभुवन येथील लढाईत निजामाला पराभूत केले' हा कथाभाग आहे. त्यात माधवराव व निजाम यांच्यातील लढाईचे वर्णन केवळ दोन परिच्छेद एवढे आहे. आणि तेही, '...अखेर राक्षसभुवन येथे निजाम व मराठे यांचे तुंबळ युद्ध झाले. त्या युद्धात मराठ्यांच्या बाजूने माधवराव पेशव्यांनी लहान वयातही एवढा पुढाकार घेतला, एवढी मेहनत घेतली व इतके शौर्य गाजवले की आरंभापासून अखेरपावेतो हा सूर्य तळपून मराठ्यांना प्रकाश देत होता, तर शत्रूला आपल्या प्रखर प्रकाशाने जाळीत होता. (पृ.२०७) अशा प्रकारचे आहे. लढाईचे प्रत्यक्ष वर्णन करण्याऐवजी एवढा, इतके, यासारखी विशेषणे वापरून अथवा एखादे रूपक योजून केलेले हे निवेदन गुणात्मकदृष्ट्या उणे आणि अर्थवत्तेच्या बाबतीत पोकळ ठरते. या पार्श्वभूमीवर प्रतिपदेतील लढाईच्या धुमश्रुतीचे, तिच्यातील डावपेचांचे व नंतरच्या परिणामांचे चित्रण निश्चितच प्रत्ययकारी आहे.

या लढायांच्या प्रसंगी पेशवे स्वतः मोहिमेत असले की कसे चित्र असे त्याचे चित्रण मोहिमेचा प्रारंभ (पृ. १२४ - ३०) खाद्यांची छावणी (पृ.५६-६२) या प्रकरणातून आहे तर दूर राहूनही ते मोहिमांचे नियंत्रण व नेतृत्व कसे करीत, आपापसातील हेव्यादाव्यांमुळे बेबनावामुळे, स्पर्धेमुळे सरंजामदार अथवा इतर लोक त्यांचे कान भरण्याचा, तक्रारी करण्याचा प्रयत्न कसे करीत व त्याचे काय परिणाम होत याचेही चित्र अनुपंगाने कादंबरीत झाले आहे.

मद्रासकर इंग्रज कंपनीने भारतीय राजकारणात हळूहळू आपला शिरकाव कसा करून घेतला याचे काहीसे चित्रण पौर्णिमा कादंबरीत आहे. 'प्रतिपदा'त बॉरन हेस्टिंग्स्ने एद्वेशीय कापूस व्यापारपेठ कशी ताब्यात घेतली त्याचे अतिशय प्रत्ययकारी चित्रण केले आहे. चिकबाळाप्या नावाच्या दलालाला लालुच दाखवून, त्याच्यातील स्वार्थाला उत्तेजित करून सर्व कापूस कंपनीकडे येईल अशी योजना हेस्टिंग्स् करतो. चिकबाळाप्याही बैठ्या दलालीच्या मोहाने राजी होतो. त्याच्या हे लक्षात येत नाही की एकदा शेतकरी कंपनीला माल घालू लागले की आपला व आपल्या

व्यवसायाबध्नुंचा धंदा बसेल, इथल्या देशी.विणकरांना काम मिळणार नाही आणि शेतकऱ्यांच्या मालाच्या सुरक्षिततेची हमी तर इंग्रज कंपनी घेणार नाहीच आणि इथला कोणी सत्ताधीशही त्याच्या पाठीशी रहाणार नाही त्यामुळे त्याची कुचंबणाच होईल. कंपनी सरकार कपाशीची व्यापारपेठ ताब्यात घेणे एंड्रेझियापैकी कोणालाच फायदेशीर होणार नाही, हे समजण्याची बौद्धिक कुवत त्याच्याजवळ नव्हती हे एक व दुसरे म्हणजे व्यक्तिगत स्वाथनि तो आंधळा झाला होता. हेस्टिंम्सने याचा पुरेपूर फायदा उठविला.

इथल्या लोकांच्या भोळ्या समजुतीचा फायदा उठवून धूर्त इंग्रजांनी आपला व्यापार कसा वाढविला त्याचे प्रत्ययकारी चित्रण 'डोंगरची भाकणूक' या प्रकरणात आहे. मद्रास शहराच्या पश्चिमेस असलेल्या होसूर गावातील एका प्रसंगाची योजना त्यासाठी लेखकाने केली आहे. वॉसन हेस्टिंम्सने चिकवाळाप्पाला आपल्याकडे फितुर करून घेतल्यावर त्याला पहिला प्रश्न असा पडला की शेतकरी लोकांनी आपला माल दलाल लोकांकडे मुळीच न देता इंग्रज कंपनीच्या वखारीत विकावयास आणावा, यासाठी काय करावे? चिकवाळाप्पा म्हणाला की, यल्लाप्पा धनगराने जर आपल्या भाकणुकीत शेतकऱ्यांनी आपला कपाशीचा माल इंग्रज कंपनीकडे विकावयास न्यावा अशा आशयाने शब्द उच्चारले, तर त्यांचा जादूसारखा परिणाम होईल आणि आपले काम सुलभ होईल. हेस्टिंम्सला हिदूंच्या भाविक व अंधश्रद्धे स्वभावाची चांगली कल्पना असल्यामुळे तो यल्लाप्पा धनगराकडे सूत जुळवितो व इंग्रज कंपनीची वीरणावर श्रद्धा आहे असे त्याला भासवून 'कापसाचे गिऱ्हाईक थेट आपल्या वखारीकडे आले तर आम्ही वीरणाच्या देवळाचा जीर्णोद्धार करू, भाकणूकीच्या जाग्यावर सुंदर छप्पर उभारू' असे सांगून भाकणूकीतून लोकांना प्रवृत्त करण्यास सुचवितो. यल्लाप्पा त्याच्या शब्दांनी भाळतो व येऊ घातलेल्या प्रचंड दुष्काळाचे भविष्य भाकणुकीतून वर्तवून शेतकऱ्यांनी आपला कापूस इंग्रज कंपनीला घालण्यास सांगतो. आणि प्रांताप्रांतांतून कापूस पेरून राहिलेले शेतकरी आपला माल दलाल लोकांना न विकता मद्रास कंपनीच्या वखारीवर नेण्याचा निश्चय करतात. लबाडी करून, इथल्या भावनाशील कृषिसमाजाला झुलवून इंग्रजांनी कसा कावा साधला याचे प्रत्ययकारी दर्शन या प्रसंगातून घडते.

इंग्रज कंपनीच्या भारतातील व्यापाराचा राजकारणाशी निकट संबंध रहात आला आहे. त्यामुळे त्यांचा एतद्देशीयांशी प्रथम व्यापाराच्या निमित्ताने आलेला संबंध नंतर राजनैतिक संबंधात बदलला. व्यापाराच्या सोयीसाठी, व्यापारी स्पर्धेतील प्रतिस्पर्ध्यांच्या बलावलानुसार कोणा सत्ताधीशाला युद्धसामुग्रीची मदत दे, कोणाला युद्धास प्रवृत्त कर अशी नीती ते अवलंबित. अर्काटच्या नबाबाला तर हेस्टिंम्सने अंकितच करून ठेवले होते. तो नाममात्र नबाब होता. अर्काटच्या

नवाबाचा हैदर हा पूर्वीपासूनचा शत्रू. त्यामुळे हैदर विरुद्ध मोहीम उघडताच पेशवे अर्काटच्या नवाबाकडून मदतीची अपेक्षा करतात. तोही मदतीस उत्सुक असतो. परंतु अशाप्रकारे मराठे प्रबळ होणे आपल्याला हितकर नाही हे जाणून हेस्टिंग्स नवाबाच्या मनात धर्माभिमानाची कल्पना भरवतो व मराठ्यांना मदत करण्याऐवजी उलट तंजावरच्या मराठी राज्यावर स्वारी करण्यास सुचवितो. वॉरन हेस्टिंग्सने केवढ्या धूर्तपणाने आपल्या व्यापाराची व राजकारणाची मुळे इथल्या भूमीत खुपसली त्याचे यथार्थ दर्शन या प्रसंगात घडते.

विविध घटना-प्रसंगाच्या चित्रणामधून लेखक तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे चित्र डोळ्यापुढे उभे करतो. आधुनिक कादंबरीकार प्रत्यक्ष चित्रणातून आपला आशय, अभिप्राय सूचित करतात. चित्रणाच्या मागे अप्रत्यक्षरीतीने उभे असतात. इथे मात्र तसे होत नाही. लेखक स्वतःकडे जणू समाजशिक्षकांची भूमिका घेतो आणि विविध घटना प्रसंग तपशीलाने सांगून त्यापासून समाजाने काय शिकले पाहिजे इकडेही निर्देश करतो. काही ठिकाणी मात्र प्रत्यक्ष चित्रणाचा अवलंब झालेला दिसतो. मद्रासकर इंग्रजी कंपनीसरकारने इथला कपाशीचा व्यापार कसा वळकावला ते दिग्दर्शित करण्यासाठी लेखकाने जो प्रसंग कल्पिला आहे, त्यात धूर्तपणा, इंग्रजांची नीती, भारतातील लोकांचा धर्मभोळेपणा, दलालांची स्वार्थी वृत्ती, नजिकच्या फायद्याकडे लक्ष देऊन दूरगामी परिणाम ध्यानात न घेता वर्तन करण्याची अपरिपक्वता हे सर्व सूचित होते, त्याचा इष्ट असा परिणाम होतो. व लेखकाचा अभिप्राय आपोआपच वाचकाच्या मनावर उसतो.

उत्तर पेशवाईतील 'राजकीय सामाजिक घडामोडी' केंद्रवर्ती ठेवूनच लेखकाने आपल्या कादंबरीची रचना, घटना-प्रसंगाची योजना केल्यामुळे एकच एक व्यक्ती केंद्रस्थानी रहात नाही. 'प्रतिपदा' कादंबरीचा कालखंड हा माधवराव पेशव्यांच्या उज्ज्वल कर्तृत्वाचा कालखंड आहे. लेखकाला माधवरावांवद्दल आदर आणि अभिमान आहे, हे प्रस्तावनेतून दिसते. असे असले तरी कादंबरीतील घटनाप्रसंगांची योजना मात्र माधवरावांच्या भोवती झालेली नाही. माधवरावांची उज्ज्वल कारकीर्द अथवा कर्तबगारी चित्रित करण्याच्या दृष्टीने प्रसंगांची योजना नाही. राजकीय सामाजिक जीवन चित्रित करण्याच्या दृष्टीनेच ती योजना केली गेली आहे. माधवरावांचा त्या काळावर मोठा ठसा असल्यामुळे त्यांचे चित्र स्वाभाविकपणेच त्यात उमटले आहे. परंतु त्यावर लेखक 'भर' देत नाही. अतिरिक्त उत्साह, गौरव अथवा हळवेपणा दाखवीत नाही. वस्तुनिष्ठपणे घटना-प्रसंगांची रचना, योजना करतो. एकच एक व्यक्ती केंद्रवर्ती राखून घटना-प्रसंगांची रचना झालेली असली की कथानकाला आटोपशीरपणा येतो, त्याचा आकार सुबक बनतो. तसे इथे घडत नाही. माधवरावांच्या आजारपणाने आलेले सावट लेखकाने योग्य तऱ्हेने चित्रित केले आहे. भावनांचा

खोटा बडिवार टाळला आहे. अतिशयोक्त हळवेपणा आणि नाटकी अभिनिवेश यांच्या मोहात न पडता संयमपूर्ण चित्रण केले आहे. त्यामुळे, भडक, बटबटीत प्रदर्शनाऐवजी, गंभीर शोकपूर्ण भावनेचा प्रत्यय वाचकाला येतो.

घटना-प्रसंगांच्या चित्रणातून, त्यांच्या गुंफणीतून तयार झालेल्या कथानकातून लेखकाचा इतिहासाचा व्यासंग, त्याचा भावनिक दृष्टिकोण यांचा प्रत्यय येतो. उदाहरणार्थ, त्र्यंबकराव मामा मोहिमेचे प्रमुख असतात. माधवरावांच्या आजारपणामुळे, त्यांचे काहीसे दुर्लक्ष झाल्यामुळे त्र्यंबकराव थोडे दिले कसे बनतात, कुणा नाचणारणीच्या मोहात कसे अडकतात आणि मोहिम संपविण्याची योग्य वेळ येऊनही तसा निर्णय न घेता कालहरण कसे करीत रहातात याचे चित्रण तर लेखकाने केले आहेच, परंतु मोहवदा झालेले त्र्यंबकरावमामा फजित पावल्याचा प्रसंग कल्पून आपला भावनिक दृष्टिकोणही सूचित केला आहे.

अनेक घटना-प्रसंगांनी गच्च भरलेले असे हे कथानक आहे. त्यात विविधता आहे, गुंतागुंतही आहे. घटनांना वेग आहे आणि स्थळ व व्यक्ती यांच्या संदर्भात कथानकाचा पैसही मोठा आहे. ऐतिहासिक दृष्टिकोण ठेवल्याचा परिणाम म्हणून असेल, काही ठिकाणी तपशील अधिक विस्ताराने येतो, त्याची आवश्यकता नसते असे नाही. तो फापटपसाराही नसतो, परंतु त्यामुळे अप्रमाणशीरपणा निर्माण झालेला दिसतो. जो ऐतिहासिक स्वरूपाच्या माहितीच्या अपेक्षेने त्याचे वाचन करील, त्याला ते नक्कीच मोलाचे वाटे. परंतु, कादंबरीच्या अपेक्षेने वाचणाऱ्याला ते कदाचित पाल्हाळ वाटे. हे 'पाल्हाळ' गाळून अथवा टाळून पुढे जाता येत नाही. ना.सी.फडक्यांच्या 'अल्ला हो अकबर' कादंबरीची मधली कित्येक पाने न वाचता उलटली तरी त्यामुळे कथानक, घटना-प्रसंग अथवा कादंबरीचा वर्ण्य भाग यांच्या आकलनावर काही परिणाम होत नाही. ती अपरिहार्य नसतात ! तसे इथे घडत नाही. इथे अपरिहार्यता असते. फक्त अधिक विस्तारामुळे ते चित्रणाचा भाग बनण्याऐवजी माहितीवजा बनतात.

घटना-प्रसंग आणि व्यक्ती, त्यांच्या कृती यांची गर्दी आणि गुंतागुंत असलेले असे हे कथानक आहे. कथानकाचे सर्वसाधारणपणे दोन भाग कल्पिता येतात. पहिला भाग राजकीय मोहिमांचा, युद्धाच्या डावपेचांचा, तयारीचा आणि धामधुमीचा तर दुसरा भाग माधवरावांच्या आजारपणाचा, निरवानरवीचा आणि दुःखद मृत्यूचा, अर्थातच कथानकाची अशी काटेकोर विभागणी प्रत्यक्ष कादंबरीत झालेली नाही. आपण सोयीसाठी ती तशी करून घेतली आहे. मोहिमांचे, डावपेचांचे प्रत्यक्ष लढाईचे चित्रण लेखकाने तपशीलाने केले आहे. त्यातून तत्कालीन युद्धपद्धतीचे दर्शन तर घडतेच, पण आपल्या समाजातील व्यक्तींच्या वर्तनपद्धतीवर, गुणदोषांवर प्रकाशही

पडतो. फितुरी, तात्कालिक, वैयक्तिक मोह, राजकीय परिस्थितीचे आकलन करून घेण्यासाठी लागणारी कुवत नसणे, याबरोबरच, पराक्रम, निष्ठा यांचेही दर्शन या घटना-प्रसंगामधून घडते. जोखीम अंगावर घेणाऱ्या नेतृत्वापेक्षा निष्ठावंत पाईक होण्याची जी आपल्या समाजाची वृत्ती आहे, तिचेही दर्शन या प्रसंगातून घडते. एकटे माधवराव आजारी पडल्यावर मोहिमांमधील वातावरण कसे बदलते आणि माधवरावांचे व्यक्तिमत्व व नेतृत्व प्रखर असल्यामुळे तेच हे वातावरण कसे सावरतात याचे चित्रण लेखकाने केले आहे. सतत कोणातरी नायकाच्या प्रतीक्षेत असलेल्या आपल्या समाजाच्या या स्वभावधर्मावर लेखकाने नेमके बोट ठेवले आहे. हा स्वभावधर्म असल्यामुळे पुढेही तो बदलला नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळातही आमच्यातील गंभीर प्रकृतीचे कवी 'सारेच दीप कसे मंदावले आता' अशी खंत करतात, तेजस्वी नायकाची प्रतीक्षा करतात. ही एक गोष्टही आपल्या समाजाचा 'गुण' सिध्द करण्यास पुरेशी आहे. उदाहरणे पुष्कळ देता येतील. मुद्दा हा की लेखकाने, घटना प्रसंगांची योजना करताना समाजाच्या अपरिवर्तनीय स्वभावधर्मावर नेमके बोट ठेवल्यामुळे कथानकाचे आणि वर्तमानाचे प्रतिबिंब दिसते. त्यामुळे त्यांना तज्ञपणा येतो.

माधवरावांच्या दुर्लक्ष्य आजारपणाने आणि मृत्यूने व्यापलेल्या कालखंडाचे चित्रण करताना त्यांच्या आजारपणामुळे घरभेद्यांचे कसे फावले, हैदरनेही अधिक जोर कसा धरला, मोहिमेवर गेलेल्या सरदारांच्या वर्तनात फरक कसा पडला, मोहिमेवर असताच अचानक माधवरावांना रक्ताची गुळणी आल्यावर संबंध छावणीवर त्याचा काय परिणाम झाला याचे चित्रण कादंबरीत आहे. परंतु हे चित्रण सलग नाही. शिवाय, परिसरातील सर्व घटनांचे सूत्र माधवरावांच्या आजारपणाशी आणून भिडविले जात नाही. परिणामी, भावुक वातावरण निर्माण होत नाही.

माधवरावांची दोन रूपे :-

माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीचे चित्रण करणाऱ्या या कादंबरीत माधवरावांची दोन रूपे दिसतात. मोहिमा आखणारे आणि त्या खंबीरपणे पार पाडणारे, सरंजामी पद्धत नष्ट करण्याचा प्रयत्न करणारे, पानपतावरील मराठ्यांचे अपयश धुवून काढणारे, अखंड कार्यमन असणारे माधवराव आणि राजयक्ष्मा झालेले, चिडखोर, अस्वस्थ, लहरी, भल्याबुऱ्याचा विवेक सुटू लागलेले माधवराव अशी ही दोन रूपे आहेत. पहिले रूप रुबाबदार, तडफदार, बुद्धिमान, कार्यतत्पर माधवरावांचे आहे. हे माधवराव आपल्याला मृत्यू येणार अशी खात्री झाल्यावर विचारपूर्वक सर्व निरवानिश्च करतात, दशकलमी यादी करून नाना फडणवीसांकडे देऊन त्याप्रमाणे वागावयास सांगतात. सर्व कर्ज निवारतात. शरीराची हालचाल मंद झाल्यावर देखील चित्रदुर्गकर व रायदुर्गकर यांच्या वकीलांच्या समक्ष, 'जो सरकारात अधिक पैसा देईल त्यास परडकिरे गाव द्यावे' हा निबंधकारामामाचा

सल्ला अयोग्य आहे हे जाणून चित्रदुर्कारांकडूनच वाजवी खंडणी घेऊन एरडकिरे गाव त्यांना देण्याचा हुकूम करून कारभारातला एक गुंता उरकून टाकतात. पण हेच माधवराव अंगाचा दाह असह्य झाल्यामुळे आणि प्रकृती खालावल्यामुळे दिवसेदिवस लहरी, तापट, उतावीळ बनतात. मर्जीस येईल तेथे रहावे, मन मानेल ते खावे आणि वाटेल तसे वागावे असा क्रम सुरू होतो. यत्किंचित कारणाने नोकरचाकरांवर, कारकुनांवर रागावून त्यांना शिवीगाळ, प्रसंगी मारहाण करणे असे सुरू होते. मोठमोठ्या मुत्सद्दी मानकऱ्यांचा वेळेअवेळी उपमर्द करणे, त्रागा करून स्वतःच्या जिवाला त्रास करून घेणे, असले प्रकार त्यांच्या हातून वरचेवर घडू लागतात. आता एक वेत करावा, त्याप्रमाणे हुकूम सोडावे आणि त्याची अंमलबजावणी होऊ लागते इतक्यात दुसराच वेत करावा असे वरचेवर होऊ लागते. [वर्मावर कुठार]. सतीची वस्त्रे आणावयास गेलेल्या सुतस्वाराचे हात तोडण्याची आज्ञा करतात, जीव देण्यासाठी इच्छारामपंतांकडे खंजीर मागतात आणि तो न दिल्याबद्दल त्याला मुसक्या वांधून मारवितात !

माधवरावांची ही दोन रूपे, एकाच व्यक्तीचे हे विरोधी टोकाचे वर्तन तिच्यातील माणूसपण दाखवून देते.

माधवरावांचे व्यक्तिचित्र सलगपणे आणि ठळकपणे मात्र डोळ्यापुढे उभे रहात नाही. प्रसंगांच्या तुकड्यां तुकड्यातून ते व्यक्त होते. ही या कादंबरीतील महत्त्वाची उणीव मानावी लागेल. व्यक्तीला केंद्रस्थानी कल्पित्याऐवजी ऐतिहासिक वास्तव चित्रित करण्याचा हेतू केंद्रस्थानी ठेवून कादंबरीची रचना झाल्यामुळे असे झाले आहे.

कादंबरीतील इतर व्यक्ती :-

व्यक्तींची चित्रे रेखाटणे अथवा सलगपणे आणि ठसठशीतपणे व्यक्तीचित्रे उभी करणे असा लेखकाचा हेतू नसला तरी कादंबरीत घटना-प्रसंगांची रेलचेल आहे आणि त्यात वावरणाऱ्या, भाग घेणाऱ्या व्यक्तीही अनेक आहेत. त्यातून तत्कालीन वातावरणातील मनुष्यस्वभावाचे, वर्तनाचे चांगले नमुने पहायला मिळतात. बुद्धिमान, धूर्त नाना, धूर्त पण मतलबी बापू स्वामिनिष्ठ आणि स्वाभिमानी पटवर्धन मंडळी, कर्तबगार, पराक्रमी परंतु कुणा नर्तकीच्या मोहात सापडल्यामुळे लबाडी करून मोहीम लांबवणारे त्रिंबकरावामामा, हैदरअली, धूर्त हेस्टिंग्ज, अशा व्यक्तींचे चित्रण उपलब्ध झालेल्या माहितीला सुसंगत राहिल अशा बेताने केलेले दिसते एवढेच नव्हे तर या व्यक्तींचे पोषाख, रहाणी, बोलणे - चालणे यांच्या चित्रणात सुद्धा इतिहासाने जेवढे सांगितले आहे, तेवढे नोंदविण्याचा कटाक्ष लेखक ठेवतो. त्यामुळे या ऐतिहासिक व्यक्तींच्या चित्रणात एक प्रकारची त्रुटितता, अपूर्णता जाणवते. काहीतरी राखून ठेवून चित्रित केले गेले आहे अशी

वाचकाची भावना होते. हेस्टींग्ज- हेन्रीएटा यांच्यातील प्रेमसंबंध चित्रित करताना सुध्दा इतिहासाने जे सांगितले आहे त्याच्यापलीकडे जाण्याचे स्वातंत्र्य लेखक घेत नाही. मात्र ज्या व्यक्ती काल्पनिक आहेत, तत्कालीन वातावरणाची निर्मिती करण्यासाठी लेखकाने स्वतः कल्पिलेल्या व्यक्ती आहेत, त्यांच्या चित्रणात असे होत नाही. उलट मानवी स्वभावाचे व वर्तनाचे विविध नमुने त्यांतून प्रत्ययास येतात. उदाहरणार्थ, 'कान्होवा शतधने' नावाच्या रुग्णवैद्याचे व्यक्तिचित्र हे कादंबरीचे आकर्षण ठरावे असे आहे. वकूब नसताना स्वतःबद्दल फार मोठ्या कल्पना आणि अपेक्षा बाळगणाऱ्या, मान-सन्मानाचा, प्रतिष्ठेचा हव्यास बाळगणाऱ्या कान्होवांना लेखकाने हास्यास्पद बनविले आहे. ते राजकारणात वापरले जातात आणि फजितही पावतात. वैद्य असूनही रुग्ण असलेल्या कान्होवांचे व्यक्तिचित्र उपहासपूर्ण, मिस्कील शैलीत रेखाटले आहे. ते स्वतंत्रपणे आस्वाद्य असेही आहे. एका बाजूला अभ्यास, चिकित्सा, निदान आणि उपाययोजना या सर्वच बाबतीत कमी पडणारे पण तरीही राजवैद्य बनण्यासाठी अट्टाहास करणारे कान्होबा, तर दुसऱ्या बाजूला माधवराव पेडाव्यांची प्रकृती पहायला आल्यावर, त्यांनी सांगितलेले पत्थ्य ऐकून जेव्हा माधवराव 'काय हो, वैद्यराज, यापेक्षा सौम्य पत्थ्य नाही का ?' विचारतात तेव्हा 'या पेक्षा सौम्य विकार असता, म्हणजे सौम्य पत्थ्य सांगितले असते' असे स्पष्टपणे, परखडपणे सांगणारे गंगाविष्णू आणि तर्कप्रधान चिकित्सा करणारे, जवळिकीच्या, मित्रत्वाच्या भावाने सल्ला देणारे, स्पष्ट पण गोड शब्दात निदान सांगणारे ब्रिटीश डॉक्टर कर्निंगहॅम असे एकाच वैद्यकीय व्यसायातील तीन नमुने कादंबरीत आहेत. परक्या संस्कृतीच्या कच्छपी लागलेले दन्ताडबक्ष आणि तपस्वी दीक्षित शास्त्री, पराक्रमी परंतु उतावळे, राजकारणाची समज कमी असलेले मोत्याजीराव विचारे आणि बुद्धिमान, विचारी सावध आनंदराव धुळप अशा विरोधी जोड्या कल्पण्याचे चातुर्य लेखक दाखवितो. हेराचे काम करणारा हरी कोतवाल आणि त्याचे कसब, कौशल्य ही एक उल्लेखनीय बाब आहे. भट-भिक्षुकांचे तर इतके नमुने कादंबरीत आहेत की ते वाचून थकवू नये व्हायला व्हावे.

सारांशाने सांगावयाचे झाले तर, कादंबरीतील व्यक्तींचे चित्रण करीत असताना, इतिहासात प्रमुख स्थान असलेल्या नोंदविल्या गेलेल्या व्यक्तींचे चित्रण करताना लेखक जास्तीजास्त इतिहासाशी इमान राखतो. या व्यक्तींच्या मानसिकतेचे चित्रण करण्याची सबब सांगून कल्पनेला स्वैर सोडीत नाही. त्यामुळे ऐतिहासिकतेच्या नावाखाली हल्ली जो अनैतिहासिक व्यक्तीचित्रणाचा धुडगुस चाललेला दिसतो तसे या कादंबरीत घडत नाही. मात्र चित्रणात काहीसा तुटकपणा, त्रुटितता जाणवतो. लेखकाने निर्मित जी पात्रे आहेत त्यांच्या चित्रणात ही उणीव रहात नाही, त्यामुळे त्यांत सलगता आणि रसपूर्णता जाणवते.

कादंबरीतील तत्कालीन वातावरणाचे चित्रण :-

माधवरावांच्या उत्तरार्धातील कारकीर्दीचे चित्रण करणाऱ्या या कादंबरीत तत्कालीन धार्मिक वातावरणाचे चित्रणही आपोआपच घडले आहे. धार्मिक रीतीरिवाज, रुढी समजुती, शुभाशुभाच्या कल्पना त्याकाळातील लोकांच्या जीवनाचा अवश्यमेव भाग बनल्या होत्या. चिकवाळापूरच्या लढाईच्यावेळी गोपाळराव पटवर्धनांना धुळपांचे निर्वाणीचे, मदतीस ताबडतोव येण्याविषयीचे बोलावणे आल्यावरही एकादशीच्या कष्ट तिथीला बाहेर पडावयाचे नाही म्हणून द्वादशी सोडून मगच ते सैन्यासह धुळपांच्या मदतीला बाहेर पडतात. असे करण्यात त्यांना काही गैर वाटत नाही. धुळप मंडळींनाही ते गैर वाटत नाही. ते तशाच प्रकारचा अंदाज करतात. जानराव धुळप म्हणतात, '--- त्यो वामनभाई यकादशीला कंदी निगायाचा न्हाई. त्यो द्वादस सोडूनच निगनार आनू कालचा रोज वाट चालून आज येऊन पोचनार हचेच खरं' [पृ.१८४] एवढेच नव्हे तर जलोदराची भावना झाल्यावर, आपला मृत्यूकाळ जवळ आला आहे हे समजल्यावर घाईने आपल्या गावी, मिरजेला निघालेला गोपाळरावांचा मेणा दहा घटका रात्रीच्या सुमारास म्हैसाळास येऊन पोचतो. पण तेथेच त्यांच्या लक्षात येते की आता लवकर अमावास्या लागणार, तीही मंगळवाराची आणि मासान्ताची! तेव्हा असल्या कुयोगावर घरी जाणे इष्ट नाही म्हणून ते म्हैसाळमध्येच मुक्काम करतात. [पृ.१६६]. माधवराव पेठवे दक्षिणेत मोहिमेसाठी निघणार असतात, परंतु रमाबाई अस्पर्श झाल्यामुळे त्यांचे प्रस्थान चार-पाच दिवस लांबते. [पृ.१२१]. माधवरावांच्या प्रकृतिस्वास्थ्यासाठी सर्वत्र अनुष्ठाने, जप, नवस, चालू असतात. माधवरावांच्या दहा कलमी मृत्युपत्रात केलेल्या निरवानित्वीत काशी, प्रयाग ही स्थळे हस्तगत करावीत, काशीच्या ब्राम्हणांची वर्षासने पिढीजाद करून पावत्या घ्याव्या, काशीस दोन लक्ष ब्राम्हणभोजन करावे, दोन पैसेप्रमाणे दक्षणा द्यावी अशी कलमे असतात. [पृ.] गोविंदपंत पटवर्धनांच्या पश्चात सत्यभामाबाई व माधवराव पेशव्यांच्या पश्चात रमाबाई सती जातात. [पृ.२९६ व पृ.३६६] यलप्पाने केलेल्या भाकणुकीवर विश्वास ठेवून शेतकरी आपला माल मद्रासकर कंपनीला घालतात [पृ.२३] अशा अनेक प्रसंगचित्रणांतून तत्कालीन लोकांच्या धार्मिक श्रद्धांचे दर्शन घडते. हंसाचा वाड्निश्चय, कुळाचारानिमित्त होणारा गोंधळ, म्हटले जाणारे चकवे, हंसाचा ओटभरणाचा समारंभ. त्याचे सोहळे यांच्या चित्रणातून लोकजीवनातील रीतीभार्तींचे दर्शन घडते.

करणी, जारणमारण, मूठमारणे यासारखे तांत्रिक प्रयोगही त्याकाळी होत असलेले दाखवून धार्मिक अज्ञानतेची ही बाजूही लेखकाने चित्रित केली आहे. या तंत्रविद्येचा केवढा धाक, केवढी भीती जनमानसात होती त्याचेही दर्शन कादंबरीत घडते.

माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धाचे चित्रण करणाऱ्या या कादंबरीत तो कालखंड मोहिमांचा, लढायांच्या धामधुमीचा असल्यामुळे युद्धाच्या धुमश्रुतीचे चित्रण आहे. ते वातावरण लेखकाने विविध प्रकारच्या तपशीलाने चित्रित केले आहे. युद्धाचे डावपेच, दोन्ही पक्षांचे वकील, त्यांचे बोलणे, वागणे, तह, कारनामे, हेर आणि त्यांच्या कारवाया, प्रत्यक्ष लढाई, जिंकल्यानंतरचे वातावरण, हरल्यानंतरच्या प्रतिक्रिया, वेगवेगळ्या सरदारांचे वर्णन या सगळ्यांचे वारकाव्यानिर्शी चित्रण या कादंबरीत आहे. त्यामुळे लढाई केवळ निवेदनातून धूसरपणे जाणवण्याऐवजी प्रत्यक्ष डोळ्यांपुढे उभी रहाते.

लढाईचे वातावरण तत्कालीन धार्मिक वातावरण, रुढी, लोकरीतींचे चित्रण, पेशवे दरबार, दरवाराच्या रितीभाती आणि शनिवारवाड्यातील लोकांचा जीनवक्रम या सगळ्यांचे चित्रण कादंबरीत असल्यामुळे कादंबरीत निव्वळ घटना-प्रसंग येत नाहीत. त्यांच्या भोवतीचे राजकीय, सांस्कृतिक वातावरण नेमकेपणाने येते. परिणामी, घटना, प्रसंग अर्धांती न राहता त्यांना मजबूत पाया लाभतो व त्यामुळे त्यांची विश्वासाहता वाढते. त्यांना खरेपणाचे मोल प्राप्त होते. तत्कालीन राजकीय, सांस्कृतिक इतिहास डोळ्यापुढे उभा रहातो.

समाज अवनत अवस्थेकडे झुकू लागल्याची चिन्हे :-

'प्रतिपदे' मध्ये माधवराव पेशव्यांच्या कालखंडाचे चित्रण आहे हे खरे, परंतु ते टोकळेवाजपणे केलेले नाही. प्रतिपदेच्या उत्तरार्धात समाजजीवनाचा, राजकीय वर्तणुकीचा कल बदलल्याची जाणीव होते. माधवरावांच्या दुर्धर आजारपणामुळे एकूण राजकारणात आलेली ढिलाई, मराठेशाहीच्या भवितव्यापेक्षा, माधवरावांच्या प्रकृतीची चाललेली चर्चा, भुते खेते, मान्त्रिक इत्यादी विषयक समजुतींचा पगडा यातून हे चित्रण होते. एका वाजूला आजारी असूनही कारभार समर्थपणे पाहणारे माधवराव आविष्कृत करणे आणि दुसरीकडे हा एकखांबी तंबू आहे; त्याच्यानंतर सर्व कोसळणार आहे याची चाहूल देणे, अनिष्टतेचा इशारा देणे अशी दुहेरी जवाबदारी लेखकाने पेलली आहे. समाजाच्या न्हासाचे सखोल चिंतन त्यातून प्रतीत होते.

प्रतिपदामधील उपकथानके :-

लेखकाचा सत्यपूर्ण चित्रण करण्याचा आग्रह, इतिहासाशी इमान राखून चित्रण करण्याचा अट्टाहास उपकथानकांच्या बाबतीत मात्र काहीसा सैल झालेला दिसतो. किंबहुना, संभवनीयतेचे तत्त्वही दूर ढकलून उपकथानकांची योजना झालेली दिसते. कादंबरीच्या मुख्य कथानकाला जोडलेली दोन उपकथानके आहेत. वॉरन हेस्टिंग्स व हेन्रीएटाची एक व जानराव-हंसा, लालमिया-मुमताज या दोन जोड्यांची एक अशा दोन प्रेमकथा उपकथानके म्हणून येतात. पैकी जानराव-हंसा,

लालमिया-मुमताज या प्रेमकथेत अद्भुतता, योगायोग यांचे प्रमाण अधिक आहे. वादळ, चोरवाटा, वधूंची अदलाबदल, वेषबदल, दोन भावांपैकी एक हिंदू व एक मुसलमान अशासारख्या काल्पनिक अवास्तव घटनां-प्रसंगांनी हे उपकथानक तयार झालेले दिसते. माधवरावांच्या कारकीर्दीचे वास्तविक आणि यथार्थ चित्रण असणाऱ्या कथानकाला दिलेली ही उपकथानकांची जोड विरूप वाटते. अयोग्य वाटते. कर्तव्यनिष्ठेचा विलायती नमुना दाखविण्याच्या हेतूने हेस्टींम्स-हेनीएटा यांच्या प्रेमकथेचे चित्रण केले गेले आहे. हेस्टींम्स विवाहित हेनीएटाची अभिलाषा धरतो व तिच्या प्राप्तीसाठी अनेक कल्पना योजतो, अखेरीस यशस्वी होतो. मात्र राष्ट्रहितासाठी तिच्या सहवासाचे सुख दूर लोटण्यास मागे पुढे पहात नाही अशा प्रकारचे चित्रण करून लेखक वाचकांना प्रश्न विचारतो, '--- वाचक मित्र हो, परस्त्रीवर डोळा ठेवून तिला भ्रष्ट करू पहाणाऱ्या वॉरन हेस्टींम्सचा नीचपणा आधिक निंद्य, की अप्सरेसारख्या सुंदर रमणीच्या समागमसुखाला केवळ राष्ट्रहिताखातर लाथाडून 'कामार्ताहि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' या कालिदासीय वचनाला हरताळ फासणाऱ्या वॉरन हेस्टींम्सची कर्तव्यनिष्ठा अधिक स्तुत्य ? [पृ.४०]. काही एक प्रसंग योजून विशिष्ट बोध करावयाच्या हेतूने या उपकथानकाची मांडणी केल्यामुळे त्यात काहीसा कृत्रिमपणा आला आहे.

दोन उपकथानकांपैकी एक अतिरंजित आहे तर दुसरे कृत्रिम आहे परंतु दोन्ही मुख्य कथानकापासून अलग, तुटलेली मात्र नाहीत. ती मुख्य कथानकात बेमालूम मिसळली आहेत. त्यांना बाजूला काढता येत नाही.

'प्रतिपदा' चे मुख्य कथानक आणि दोन उपकथानके प्रकृतीने भिन्न आहेत. मुख्य कथानकास इतिहासाचा भक्कम आधार आहे, काही प्रकरणांच्या मथळ्यावर ऐतिहासिक आधार नमूदही केले आहेत, लढायांचे नकाशे, फौजांचे तपशील यांनाही या कथानकात आवर्जून स्थान दिले आहे. यामुळे त्याला तार्किक स्वरूप प्राप्त झाले आहे तर उपकथानकांपैकी एक काल्पनिक व दुसरे कृत्रिम झाले आहे. याचे एक कारण संभवते ते असे की, 'पौर्णिमे' बदल जी वाचकांची प्रतिक्रिया झाली त्यात असे आढळते की 'पौर्णिमा' अनेकांना आवडली आणि कित्येकांनी या कादंबरीतील काही प्रसंगांविषयी ऐतिहासिक आधारांची चौकशी केली [निवेदन पृ.२]. त्यामुळे वाचकांच्या भावनेचा आदर करण्याच्या हेतूने लेखकाने प्रतिपदेचे लेखन करताना ऐतिहासिक आधार दिले, नकाशे दिले, तपशीलही दिला. कादंबरीचे आधिष्ठान 'ऐतिहासिकत्व' हे ठेवले. असे करण्यामुळे रम्यतेत बाधा येईल अशी आशंकाही त्याला आली. [निवेदन पृ.२] परंतु ही अडचण स्वीकारण्याचे त्याने ठरविलेच होते. परिणामी लेखनाला तार्किक स्वरूप प्राप्त झाले. आणि 'रम्यतेसाठी', बोधपर रंजकतेसाठी उपकथानकांची योजना झाली.

कादंबरीच्या रम्यतेच्या संदर्भात तत्कालीन कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांनी ज्या प्रकारची अभिरूची निर्माण केली होती तिच्या प्रभावाचा हा परिणाम असावा. ऐतिहासिक कालभान देणे म्हणजे भुयारे, वेषांतर इत्यादींचे चित्रण करणे अशी त्या काळाची समजूत असावी याचे ठोस पुरावे तत्कालीन ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या स्वरूपात देता येतात. शिवाय, त्या काळात महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वाचकांमध्ये सर वॉल्टर स्कॉटच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या वाचण्याची आवड होती. हरिभाऊ आणि त्यांच्या नंतरच्या इतर कादंबरीकारांवर स्कॉटच्या कादंबऱ्यांनी प्रभाव असलेला दिसून येतो. या शिवाय, काही एक शिकवण द्यावयाची असेल, बोध करावयाचा असेल तर तो मनोरंजनाच्या घुटक्यावरोबर द्यावा म्हणजे आपसूक पोटात जाईल व आपले कार्य करील अशीही धारणा होती, आणि हा बोध सर्वसाधारण माणसापर्यंत पोहोचवायचा असल्यामुळे त्याला आवडेल, पसंत पडेल, रूचेल आणि पचेल अशा माध्यमातून पोहोचवायला हवा अशा जाणिवेने बहुधा साधुदासांनी उपकथानकांची योजना करताना अदभुत, योगायोग, अवास्तवता, भुयारे, वेषांतरे इत्यादींचा काहीसा सढळच वापर केला असावा. ही उपकथानके मुख्य कथानकापेक्षा प्रकृतीने भिन्न असली तरी ती अलग मात्र काढता येत नाहीत, ती स्वतंत्र नाहीत; तशीच ती निरुपयोगीही नाहीत. माधवरावांचे सरंजमाशाही हळूहळू नष्ट करण्याचे प्रयत्न, कर्तृत्ववान माणसे हेरणारी त्यांची नजर व त्यांना आपलेसे करण्याची त्यांची स्वभावदृष्टी, गोपाळराव पटवर्धन व त्यांचे बंधू यांचे सुशील, चतुर, बुद्धिमान व पराक्रमी व्यक्तिमत्त्व, वॉरन हेस्टिंग्जची वर्तन पद्धती, कंपनी सरकारचा कारभार यांचे चित्रण या उपकथानकांमधून होते.

निवेदनपध्दती व भाषा :-

तार्किक स्वरूप असलेले मुख्य कथानक, एक काहीसे अतिरंजित तर दुसरे कृत्रिम अशी दोन उपकथानके, आणि या सगळ्यांच्या एकत्रित परिणामामध्ये तत्कालीन राजकीय, सांस्कृतिक वातावरणाचे दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न, अशा सर्व घटकांचा मेळ घडविण्यासाठी लेखकाने तृतीयपुरुषी निवेदनाची पद्धती स्वीकारलेली आहे. कादंबरीत वर्णिलेल्या कालखंडावर माधवराव पेशव्यांचा गडद ठसा असला तरी लेखकाला माधवरावांच्या अथवा त्यांच्या नजिकच्या वर्तुळातील कोणा व्यक्तिच्या नजरेतून तो कालखंड पहावयाचा नाही. त्याला वर्तमानामध्येच भूतकाळाकडे चिकित्सक नजरेने पहावयाचे आहे. त्यासाठी त्याने स्वीकारलेली तृतीयपुरुषी निवेदनपध्दती योग्य ठरते. अलिप्त, तटस्थपणा स्वीकारून घटना-प्रसंगांचे चित्रण त्यामुळे शक्य होते. अतिरिक्त हळवेपणा अथवा एकांगीपणे केलेले चित्रण असे दोष टळतात आणि ऐतिहासिक वास्तव चित्रित होते.

ही निवेदनपद्धती स्वीकारल्यामुळे सर्व सूत्रे निवेदकाच्या अर्थातच लेखकाच्या हातात राहिली आहेत. त्यामुळे आपला दृष्टिकोण उघड शब्दात सांगायचा मोह लेखकाला आवरलेला नाही. लेखकाचा दृष्टिकोण जेव्हा कादंबरीच्या रूपाच्या घटकांमध्ये मिसळून गेलेला असतो तेव्हा तो प्रत्ययकारी रीतीने चित्रित होतो, व्यक्त होतो. पण कधी कधी ह्याचे भान निसटते व निवेदकाच्या तोंडून हा दृष्टिकोण, विचार लादला जातो अशा वेळी तो उपरा ठरतो व कादंबरीत उणीव निर्माण होते. 'प्रतिपदा' मध्ये अपवादात्मक प्रसंगी असे घडलेले दिसते. पटवर्धनांचा वंशवृक्ष आणि त्यांच्या घराण्याची एकंदर परिस्थिती लेखक सांगतो [पृ.१२] त्याला इतिहासाचा आधार निश्चितच आहे, स्वतंत्रपणे त्याला महत्त्वही आहे, परंतु कादंबरीमध्ये त्याचे एवढे प्रयोजन आहे काय ? असा विचार केला तर जेवढे महत्त्व लेखकाने त्याला दिले आहे, तेवढे ते नाही असेच म्हणावे लागते. तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धतीचा फायदा घेऊन लेखकाने अन्य हेतू साधला आहे असेच अनुमान काढणे इथे भाग पडते. वर्तमानकालीन समाजाचे इतिहासाकडे, ऐतिहासिक स्थळांकडे असलेले दुर्लक्ष पाहून लेखक व्यथित होतो. ही व्यथा कधी निराशेचे तर कधी उपहासाचे रूप घेऊन निवेदनातून अंतर्गते उदाहरणार्थ, माधवराव पेशवे यांना आपण आता या दुखण्यातून वाचत नाही अशी खत्री होताच त्यांनी आपल्या अखेरचे निवासस्थान म्हणून थेऊरची निवड केली असे निवेदन करून, पुढे लेखक लिहितो, '--- आणि थेऊरचे स्थान श्रीमंतांच्या पसंतीस उतरण्याजोगे खरोखरीच रमणीय व पावन होतेही. आमच्या वाचकांपैकी ज्यांनी आजचे थेऊर पाहिले असेल त्यांना हिरव्यागार घाणीने आच्छादिलेले नदीचे पात्र, त्याच्या वरच्या बाजूस ओसाड व खडकाळ असा तटप्रदेश, आणि त्याला लागून असणारे पडक्या भिंताडांनी, धुळीच्या ढिगांनी, आणि निवडुगांच्या फडांनी गजबजलेले एक गलिच्छ खेडे एवढाच देखावा दिसला असेल. फार काय, पण पेशवे सरकारांचा राहता वाडा आणि गजाननाचे देवालय हीही त्याला मोडक्या तोडक्या स्थितीत अथू गाळताना दिसली असतील ! महाराष्ट्र देशाला कंठमण्याप्रमाणे शोभणारे पुणे शहर आज स्वराज्यप्राप्तीच्या चळवळीत उत्साहाने पुढाकार घेत असता श्रीमंत पेशवे सरकारांचा थेऊर येथील वाडा धूळ खात पडला आहे, आणि पुण्याचा शनिवारवाडा तर प्रत्यक्षच धुळीस मिळाला आहे; पण या गोष्टीची पुणे शहराला दाद देखील नाही ! थेऊरचा आणि पुण्याचा नगरखाना आपापली हत्यारे काळाच्या गवसणीत घालून चूप झाले आहेत, पण पुण्याचे इतिहाससंशोधनाचे तुणतुणे चालूच आहे ! थेऊर येथे पतीमागून सती गेलेल्या श्रीमंत रमाबाईसाहेबांच्या वृंदावनावर कसलेही आच्छादन किंवा कसलाही सौभाग्यालंकार नाही, पण पुण्याच्या गंध्याच्या दुकानात रोज हजारो वेण्यांचा आणि गजऱ्यांचा खप चालूच आहे ! स्वराज्यकालीन वैभवाचे हे अवशेष पुण्यप्रताप माधवराव पेशवे, नाना फडणीस, गोपाळराव पटवर्धन, हरिपंत फडके, महादजी शिंदे,

मल्हारबा होळकर, इत्यादी अनेक राष्ट्रपुरुषांचे मूक पोवाडे गात आहेत, आणि आपली कदर करणारे भक्त राहिले नाहीत, हे मनात आणूनच की काय, धूलिकणरूपी अश्रू ढाळताहेत, तर त्याच राष्ट्रवीरांचे आजचे वंशज नाटके सिनेमांच्या सजावटीत आणि कृत्रिम व वेगडी मानमरातवांच्या संपादनात चूर आहेत ! ही स्थिती पुण्याला आणि एकंदर महाराष्ट्राला कितपत भूषणभूत आहे, हे आम्ही सांगावयास पाहिजे असे नाही ! तथापि हे विषयांतर सोडून ---' [पृ.३३८-३९] इथे, वर्तमानकालीन वातावरणाबद्दलची लेखकाची प्रतिक्रिया निवेदनातून लादली जाते. या प्रक्रियेत तळमळ आहे, ऐतिहासिक कादंबरी लिहिण्याची प्रेरणा लेखकाला या तळमळीतून झाली आहे, वर्तमानाने इतिहास जाणून घेतला पाहिजे ही लेखकाची भूमिका त्याच्या कादंबरीलेखनाच्या मुळाशी आहे, हे सर्व खरे असले तरी ते कादंबरीत एकरूप होऊन यायला हवे, हेही खरेच आहे. वरील निवेदनात ते उपरे असून, लादलेले आहे. हे विषयांतर आहे, याची लेखकालाही जाणीव आहेच [पृ.३३९] तरीही, आपला 'अन्य हेतू' साधण्यासाठी तो तृतीयपुरुषी निवेदनपद्धतीचा फायदा घेतो, ही कादंबरीतील उणीव आहे. मात्र अशी काही अपवादात्मक उदाहरणे सोडून तिली तर एरवी, अनेकपदरी आशयसूत्रांच्या वास्तवचित्रणाचे परिणाम प्राप्त करून देणारी अशी ही निवेदन पद्धती आहे. या निवेदन पद्धतीमुळेच लेखक युद्धभूमीचे नकाशे देऊ शकतो, युद्धाचे डावपेच चित्रित करू शकतो आणि त्याच बरोबर माधवरावांची परस्परभिन्न रूपेही चित्रित करू शकतो. तृतीयपुरुषी निवेदनपद्धतीचा हा सर्जक उपयोग कादंबरीला गुणात्मक परिमाण प्राप्त करून देतो.

आपल्याला अभिप्रेत असलेला आशय व्यक्त करण्यासाठी लेखकाने या कादंबरीत वापरलेली भाषाही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे, उपहास, उपरोध, मिश्रिकल्पणा ही या भाषेची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील. या वैशिष्ट्यांमुळे कादंबरीतील भाषी कधी सुखावणारी, कधी कानपिचक्या देणारी, कधी गर्भित उपदेश करणारी वाटते. लढाईचे नकाशे, डावपेचांचे चित्रण, तह, करारनामे इत्यादींच्या चित्रणाच्या प्रसंगी ही भाषा तार्किक वनलेली दिसते. कादंबरीत वेगवेगळ्या सामाजिक, सांस्कृतिक स्तरातील व्यक्ती आहेत, वेगवेगळ्या भाषिक समूहातील व्यक्ती आहेत, या सर्वांचे अथवा त्यांच्यातील परस्परसंबंधांचे, संभाषणाचे चित्रण करताना त्यांच्या भाषिक वेगळेपणाचे भान लेखकाने ठेवले. उदाहरण सांगायचे तर, शनिवारवाड्यात हळदीकुंकवासाठी जमणाऱ्या स्त्रियांचे आपासातील बोलणे आणि वाड्यातील मुदपाकखान्यात स्वयंपाकाचे काम करणाऱ्या स्त्रियांचे आपासातील बोलणे यातील भाषिक स्तरभेद लेखकाने नेमकेपणाने टिपला आहे. भाषेबद्दलची ही सजगता कालवैशिष्ट्य चित्रित होण्यासही मदत करते. स्थळ, काळ, स्तर आणि व्यक्तिविशिष्टता या सर्वांचे भान ठेवून केलेली भाषेची योजना ही या कादंबरीची गुणात्मक बाजू आहे.

कथानक, घटना-प्रसंग, व्यक्तिचित्रण, निवेदनपध्दती व भाषा या सर्व घटकांचा एकत्रितपणे विचार केला तर 'प्रतिपदा' ही कादंबरी ऐतिहासिक कालभान चित्रित करणारी, लेखकाचे प्रगल्भ वस्तुनिष्ठ आकलन घटना-प्रसंगांतून प्रत्ययकारी रीतीने मांडणारी आणि वेगवेगळे भाषिक स्तर ध्यानात घेऊन जिच्या भाषेची योजना केली आहे अशी वैषिष्ट्यपूर्ण कादंबरी आहे असे म्हणणे योग्य ठरेल. इतिहासकाळाचे एवढे भान ठेवून लिहिली गेलेली कादंबरी मराठी कादंबरीच्या इतिहासात तरी सापडणे कठीणच.

■ ■ ■

मराठेशाहीचा वद्यपक्ष

पूर्वकालीन ऐतिहासिक कादंबरीच्या स्वरूपात छेद देणारी कादंबरी

द्वितीया

द्वितीया ही साधुदासांची तिसरी कादंबरी. पानिपतच्या युद्धानंतरची लगतची माधवराव पेशव्यांची कारकीर्द साधुदासांनी आपल्या 'पौर्णिमा' व 'प्रतिपदा' या कादंबऱ्यांमधून चित्रित केली आहे. माधवरावांच्या नंतर उणेपुरे आठ महिने एवढीच नारायणराव पेशव्यांची कारकीर्द झाली. या कारकीर्दीचे चित्रण 'द्वितीया' या कादंबरीत आहे. नारायणराव पेशवाईची वल्ले स्वीकारतात हा कादंबरीचा प्रारंभबिंदू तर भरदिवसा शनिवारवाड्यात नारायणरावांचा वध/खून हा या कादंबरीचा अखेरचा बिंदू आहे. 'नारायणरावांचा वध ही घटना' इतिहासात ठळक मानली जाते. या घटनेचे पडसाद पुढे पुष्कळ काळापर्यंत उमटलेले दिसतात. रामशास्त्र्यांनी राघोबादादांना देहान्त प्रायश्चित्ताच्या सजेचा निर्णय देऊन निवृत्त होणे, बारभाईंचे कारस्थान या गोष्टींची मुळे या घटनेतच आहेत. या कारस्थानातील खुनी इसमांस व मदतगारंस शोधून शिक्षा देण्याचा क्रम पुढे दहा वर्षे चालला होता अशी ही घटना; की जिचे वर्णन करताना रियासतकार सरदेसाई 'नारायणरावांच्या खुनाने मराठेशाहीचे भाग्य संपले' असे म्हणतात. (१३) या घटनेत परिणत होणाऱ्या आठ महिन्यांच्या कालखंडातील राजकीय, सामाजिक घडामोडींचे चित्रण या कादंबरीत आहे.

कादंबरीचे कथानक :-

'नारायणराव पेशव्यांचा मृत्यू' ही घटना मध्यवर्ती कल्पून तिच्याबद्दलचे आपले आकलन लेखकाने या कादंबरीत चित्रित केले आहे. कोणतीही राजकीय घटना अनेकपदरी असते आणि तिचे पदर एकमेकात गुंतलेले असतात याचे भान ठेवून कादंबरीच्या कथानकाची रचना केलेली

दिस्ते. नारायणरावांच्या कारकीर्दीतील प्रमुख घटना म्हणजे विसाजीपंत लेले प्रकरण, मुधोजी-सावजी या नागपूरकर भोसले बंधूमधील वेवनाव, दुर्गाचे लग्न, दादांची कैद व हैदरअल्लीच्या मदतीने त्यांनी केलेला सुटकेला विफल प्रयत्न, प्रभू समाजाचे ग्रामण्यप्रकरण आणि गारद्यांनी वाड्यात घुसून केलेला खुद्द पेशव्यांचा वध या घटना होत ! या घटनांची विशिष्ट प्रकारे केलेली मांडणी म्हणजे ही कादंबरी. अशी मांडणी करताना लेखक केवळ बाहेरून केलेल्या अवलोकनावर संतुष्ट रहात नाही. म्हणजे इतिहासकारांनी लावलेल्या उपपत्तींच्या जोडीला संबंधित तत्कालीन मानसिक, सांस्कृतिक, सामाजिक कोशात शिरून त्या कोशाची आतून ओळख करून घेतो व त्याचे चित्रण करतो. त्यामुळे अशा स्थानिक आणि अल्पजीवी घटनांना एक व्यापक परिप्रेक्ष्य प्राप्त होतो. तो तसा प्राप्त होण्यासाठी लेखकाने अनेक व्यक्तिंची निर्मिती/योजना केली आहे. या व्यक्तींची नावे इतिहासाच्या कोणत्याही पानावर नाहीत. त्या व्यक्ती तशा फारशा महत्त्वपूर्णही नाहीत. परंतु कादंबरीत मात्र त्या महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यांच्या वर्तनातून, कृतींतून आणि घटनांमधील सहभागातून त्या काळातील पुण्याचे चालते बोलते चित्र रेखाटले गेले आहे. त्यात पेशवे, त्यांचे नातेवाईक, आश्रित, पदरी असलेले मानकरी, नोकर, मुत्सद्दीलोक हे सर्व तर आहेतच पण त्याच बरोबर सुईणीचे काम करणारी चिमा पोवारीण, तांत्रिक प्रयोग करणारा अन्नभट चेटक्या, दुल्ली कलावंतीण, अय्याशास्त्री, आणि इतर शास्त्री मंडळी, पद्मा महारीण, तुळ्या पवार, वापू भट या सर्वांच्यातील परस्परसंबंधातून घडत राहिलेल्या छोट्या मोठ्या घटितांनी मिळून एक वृहत्घटित बनते अशी एकूण या कादंबरीची रचना आहे.

नारायणराव पेशव्यांचा वकूब कमी असल्यामुळे, स्वभावदोषांमुळे व वर्तनातील चुकांमुळे राधोबांच्या मनातील सत्तालालसेला कारस्थानाचे रूप कसे प्राप्त झाले, या कारस्थानास अनेक लोक कसे अनुकूल होत गेले व अखेरीस त्याचे रूपांतर सशस्त्र बंडात होऊन त्याची अखेर नारायणरावांच्या वधात कशी झाली याचे प्रत्ययकारी चित्रण या कादंबरीत आहे.

कादंबरीची सुरुवात अन्नभट चेटक्याच्या घरातील त्याच्या व चिमा पोवारीणच्या संवादाने होते. हा संवाद म्हणजे विसाजीपंत लेले आणि जनार्दनपंत केतकर यांच्या मुलांच्या अदलाबदलीच्या प्रकरणाची प्रस्तावना होय. विसाजीपंत लेले हे जनार्दनपंत केतकरांचे साडू. मोहिमेमध्ये फिरंगी गलबतावरचा माल दडपून ठेवल्याबद्दल त्यांच्यावर सरकारातून वीस लक्ष रुपये गुन्हेगारी बसविली होती. तिच्याबद्दल जाबसाल देण्यासाठी ते पुण्यात येतात व केतकरांकडे उतरतात. कर्मधर्मसंयोगाने दोघांच्या बायका मार्गशीर्ष शुध्द षष्ठीच्या दिवशी एकाच वेळी एकाच खोलीत प्रसूत होतात. जनार्दनपंताना मुलगा नसल्यामुळे त्या दोघी आपसात खलबत करून मुलांची अदलाबदल करतात.

ही अदलाबदल करण्यासाठी मुहूर्त काढून देणाऱ्या अन्नभटाला जनार्दनपंताची वायको आपल्या पाटल्या देते तर आपल्या बहिणीला दीड लक्ष रुपये चोरून देते. जनार्दनपंताच्या लक्षात जेव्हा हा प्रकार येतो तेव्हा ते विसाजीपंतांशी बोलून त्यांना हा व्यवहार निस्तरण्यास सांगतात. ते जनार्दनपंतांची मुलगी परत देऊन आपला मुलगा परत घेतात पण दीड लक्ष रुपये मात्र देत नाहीत. जनार्दनपंत नाना फडणीसांकडे जाऊन ही सर्व हकीकत सांगतात व मदत मागतात. प्रकरण पेशव्यांच्याकडे जाते व ते नानांच्या सांगण्यानुसार विसाजीपंतावर लाच खाण्याबद्दल वीस लाख व अधिक हे दीड लाख असा दंड वसवितात. बापूंचे काहीही न ऐकता अथवा सबळ कारण न देता झालेल्या या हुकामामुळे बापू दुखावले जातात. ते कारभारातून आपले अंग काढून घेतात. महंमद युसुफखान गारदी दोन वर्षे म्हैसूरच्या मोहिमेवर गेला असता त्रिरे प्रांताच्या स्वारीकरता त्याला बरीच मोठी तसलमात देण्यात आली होती. त्याचे हिशेब रंगवून त्याने सादर केले होते. तरी त्यातील मजकुराची शहानिशा करून कारभारी त्याच्यावर वीस हजार रुपये तसलमातीची बाकी काढतात. ही बाकी माफ होण्यासाठी तो तुळचा पोवारातर्फे बाबाजी बर्व्यांकडे संधान बांधतो. तुळचा बाबाजींकडे युसुफची पुतणी म्हणून अमीरजान नावाची सुंदर कलावंतीण पाठवतो. त्याचा परिणाम म्हणून बाबाजी पेशव्यांकडे युसुफची रद्दबदली करतो व नारायणरावही कोणतीही चौकशी न करता युसुफखानची तसलमातीची बाकी माफ करतात. त्याने सरकारी पैसे खाल्ले हे धडधडीत दिसत असून त्याला तसलमात माफ करणे ठीक नाही असे नानांनी परोपरीने सांगूनही श्रीमंत ऐकत नाहीत. उलट युसुफला पकडून आणणाऱ्या ढालाइतांचे नाक, कान कापण्याची आज्ञा देतात. या प्रसंगावरून धडा घेऊन नान अलिप्त रहावयाचे ठरवितात. अगदी न रहावले जाऊन ते श्रीमंताना दोन भल्याच्या गोष्टी सांगावयास जातात. तेव्हा श्रीमंत त्यांचा अपमान करतात व पुन्हा कचेरीतही न येण्यास सांगतात.

अशाप्रकारे नाना व बापू या दोन्ही मुत्सद्यांचा अपमान होतो. ते राज्यकारभारापासून अलिप्त रहातात आणि कारभार हलक्या प्रतीच्या लोकांच्या हातात जातो. त्यामुळे मुत्सद्दी डावपेच, राज्याचा बंदोबस्त करण्याची अथवा विस्तार करण्याची अभिलाषा व ईर्ष्या हे सर्व लोपून, लहान सहान क्षुद्र स्वार्थ असणारे, ते पुरे करण्यासाठी वैध-अवैध मार्गांचा अवलंब करणारे व फक्त वैयक्तिक सुखाची लालसा यांनी प्रेरित अशा लोकांचा राजकीय वर्तुळातील वावर वाढतो. त्यामुळे एकंदर व्यवस्थेत दिलाई येते आणि दादासाहेबांना कारस्थाने शिजविण्यास अवसर सापडतो. विसाजीपंत लेले प्रकरणाबरोबरच प्रभूंचे ग्रामण्यप्रकरण, नागपूरकर भोसल्यांच्या बाबतीत निर्माण झालेल्या वादात नारायणरावांनी दादांच्या विरोधात असलेल्या साबाजीचा घेतलेला पक्ष, दुर्गाबाईंच्या

विवाहाच्यावेळी केलेला विरोध, तुळ्या पोवाराची कारस्थाने अशा एका पाठोपाठ एक वेगाने घडणाऱ्या घटनांचे चित्रण कादंबरीत आहे. ही सर्वच प्रकरणे इतिहासात नमूद आहेत. इतिहासातील आणि बखरीतील माहिती, दादासाहेबांची, आनंदीबाईची, महंमद युसफची, तुळ्या पोवाराची अशा सर्वांची जबानी हे सर्व ध्यानात घेऊन लेखकाने घटना-प्रसंगांची साखळी जमविली आहे. तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणात प्रत्ययाला येईल अशा प्रसंगांची मालिका या साखळीभोवती आहे. त्यामुळे घटनांचे आकलन वस्तुनिष्ठरीतीने चित्रित होण्यास मदत झाली आहे. घटना चित्रित करताना त्यांच्या वेगाचे भानही लेखकाने ठेवलेले दिसते. एकाच घटनेच्या अथवा प्रसंगाच्या अनेक बाजू चित्रित करण्यासाठी काही क्लृप्त्याही लेखक वापरतो. जसे की, विशिष्ट दिवशी विशिष्ट वेळेला एकाच घटनेशी संबंधित असे वेगवेगळ्या ठिकाणी काय काय घडत होते त्याचे चित्रण लेखक करतो. उदाहरणार्थ नारायणराव पेशवाईची वस्त्रे घेऊन आल्यानंतर पुण्यातील सर्वसामान्य लोकांच्या गप्पा काय होतात, शनिवारवाड्यातील मोती चौकातील दिवाणखान्यात आनंदीबाई-तुळ्या पोवार यांच्यात काय बोलणे होते, हिस्कणी चौकातील नारायणरावांच्या खास दिवाणखान्यात काय घडते, पार्वतीबाईंच्या चौकातल्या दिवाणखान्यात काय घडते, लालचौकातल्या दुमजल्यावरील दिवाणखान्यात व शनिवारवाड्यातील देवघरात काय काय बोलणे होते, तसेच वाड्याच्या बगिच्यात झालेल्या तुळ्या पोवार व कुसा यांच्यातील बोलण्याचे पर्यवसान कशात होते यांचे चित्रण लेखक करतो. (पृ. १४७ ते १९०) त्यामुळे नारायणराव 'पेशवे' झाले या घटनेची पुण्याचे ग्रामस्थ, नोकर मंडळी, मुत्सद्दीलोक, खुद्द पेशव्यांचा परिवार यांची काय प्रतिक्रिया झाली याचे नेमकेपणाने प्रत्यंतर येते. अशा प्रकारे विशिष्ट काळात, विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक चौकटीत जगणाऱ्या लोकांमध्ये एखादी घटना कशाप्रकारे आकार घेते याचे चित्रण घडते. हे कालभान आणि स्थलभान हे या कादंबरीचे प्रमुख वैशिष्ट्य होय.

या सर्व घटना प्रसंगांतून खुनाच्या घटनेबद्दलचे जे आकलन कादंबरीतून प्रत्ययाला येते ते असे -

माधवरावांच्यानंतर उणेपुरे आठमहिने एवढीच नारायणराव पेशव्यांची कारकीर्द होती. त्यांचा मृत्यू झाला नाही, तर तो योजनापूर्वक घडवून आणण्यात आला. ती घटना अशी - या आठ महिन्यात एकदाही नारायणराव मोहिमेसाठी बाहेर पडले नाहीत. कर्नाटकात जाण्याचा त्याचा विचार होता परंतु नाशिकास मातुश्रींच्याकडे गेले असतानाच राघोबादादा काही गडबड करीत असल्याचा निरोप आला आणि ते पुण्यात परतले. त्यानंतरचा काळ केवळ राघोबादादांचे पारिपत्य करण्यात घालावावा लागला. मुळातच नारायणरावांबरोबर पेशवाईची वस्त्रे आणावयास जाण्यास

राघोबादादा अनुकूल नव्हते. त्यात नंतर नारायणरावांनी आक्रमक व काहीसे उद्धट धोरण स्वीकारले त्याच्यानंतर चौकीपहारे तर बसविलेच परंतु त्यांच्या खर्चातही कपात केली. राघोबादादांनी आक्रस्ताळेपणा करून पहिला, पण काही उपयोग झाला नाही. आपल्या वाजूच्या सरदारांच्या व परकीय शत्रूंच्या साहाय्याने निसडून जाण्याचा राघोवांचा प्रयत्न दोनदा फसला. त्यातच नारायणरावांकडे संग्राहक वृत्ती नसल्यामुळे कित्येक सरदार व संस्थानिक राघोबास अनुकूल झाले. प्रभू लोकांचे ग्रामण्य प्रकरणही नारायणरावांस त्रासदायक ठरले. नारायणरावांच्या मनात प्रभू लोकांच्या बदल अनुकूल भाव नव्हता. त्यांचे खासे सल्लागार बाबाजी वर्वे यांचाही प्रभूवर राग होता. त्याचा फायदा घेऊन पुण्यातील ब्राम्हणांनी ग्रामण्याचा कट रचला. व प्रभू शूद्र आहेत असे जाहीर केले. यामुळे प्रभू सरदार नारायणरावांपासून अलग पडले. या खेरीज स्त्रियांबद्दलचे अनुदार वर्तनही त्यांना भोवलेले दिसते. लहान, मोठी, जातीची, परजातीची, कुलीन, अकुलीन, विवाहित, अविवाहित असा कोणताही भेद मनात न आणता, आपल्याला आवडलेल्या स्त्रीचा सहवास मिळालाच पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असे. काही प्रभू सरदारांना यांचा फटका बसला. त्यामुळे ते चिडले. नारायणरावांच्या या स्वभावदोषांचा फायदा घेऊन तुळ्या पवाराने त्यांच्या विरुद्ध लोकमत बनविले. व अनेक सरदारांनाही प्रतिकूल बनविले. व सर्वच एकत्र येऊन राघोबास मिळाले. इथे आपल्या असे लक्षात येते की नारायणरावांचा मृत्यू केवळ राजकीय बंडाळी नव्हती तर त्यामागे सांस्कृतिक कारणेही होती. त्यामुळेच या घटनेनंतर लोकक्षोभ झाल्याचे दिसत नाही. बारभाईंचे कारस्थान पुढे घडले पण तो राजकारणाचा भाग होता. एरवी नारायणरावांच्या मृत्यूने लोकांत हळहळ निर्माण झाल्याचा पुरावा आढळत नाही. तीन महिनेपर्यंत सर्व शांतच होते.

असे जरी असले तरी नारायणरावांचा मृत्यू हा काही युद्धातील मृत्यू नव्हे. बराच फौजफाटा व त्याचे अधिपती राघोबादादांना मिळाले, व त्यांच्यात व नारायणरावांच्या सैन्यात लढाई होऊन त्यांचा मृत्यू झाला असे झालेले नाही. बाहेर पडण्याची कोणतीही संधी राघोबादादांना त्यांनी दिली नाही. त्यामुळे लढाई होणे शक्य नव्हते. नारायणरावांचा मृत्यू म्हणजे गारद्यांनी वाड्यात घुसून केलेला खून आहे. गारदी म्हणजे गार्डस, कवायत शिकलेले पायदळ शिपाई. हे लोक बहुतेक उत्तरेतील रोहिले, पठाण, हबशी, पुरभय्ये वर्गचे होते. त्यांचे मुख्य हत्यार म्हणजे बंदूक. त्यांना दरमहा ८ ते १० रू. पर्यंत पगार देऊन चाकरीत ठेवले होते. महंमद इसफ, सुमेरसिंग, खरकसिंग हे दहा- पंधरा वर्षे पेशव्यांच्या नोकरीत होते. महंमद इसफकडे सरकारचे देणे होते. ते वीसहजार माफ करून सर्व पथकासह त्याला नोकरीतून कमी केले हा मोठाच फटका होता. एकतर अपमान व दुसरे म्हणजे पथकाचा सर्व खर्च अंगावर पडणार ! महंमद इसफला हे परवडणारे

नव्हते. तो असंतुष्ट झाला. इतर गारद्यांचे पगार तुंबले होते. खून होण्यापूर्वी दहा एक दिवस थोडी रक्कम दिली होती. असंतुष्ट गारद्यांना तुळचा पवाराने आपल्याकडे बळवून घेतले. तीनलक्ष रुपये व दोन किल्ले यांच्या बोलीवर नारायणरावास धरण्याचा हुकूम केला. परंतु मसलत सिद्धीस गेली नाही तर खैर राहणार नाही तेव्हा प्रसंग पडला तर मारण्याची परवानगी असावी अशी मागणी गारद्यांनी केली व त्याला संमती मिळाली. ३० ऑगस्ट १७७३ रोजी गणपती उत्सव चालू होता. नारायणराव भोजनास पर्वतीवर गेले होते. रघूजी आग्ने याला कटाची कुणकुण लागली. त्यामुळे त्याने हरिपंत फडक्यास सांगितले व स्वतः वामकुक्षीसाठी वाड्यात गेला. हरिपंत त्या दिवशी रंगो कान्हेरेकडे जेवावयास जायचे असल्याने गारद्यांचा बंदोबस्त नंतर करू असा विचार करून तो निघून गेला. 'रंगो कान्हेरे' म्हणजे ज्याच्या सुनेला भोगण्याच्या इच्छेने पेशव्यांनी वाड्यात रात्रीच्या वेळी पळवून आणण्याचा घाट घातला होता तो !

घटका दीड घटकानंतर सुमेरसिंग व महंमद इसफ सात-आठशे गारदी घेऊन वाड्यात घुसला. आड येणाऱ्या जमादारांना त्यांनी मारले. खाजगीकडील कारकून इच्छारामपंत ढेर याला मारले. व ते नारायणरावांच्या महालाकडे चालले. या धांदलीने जागे झालेले नारायणराव आतल्या कोठीच्या जिन्न्याने पार्वतीबाईकडे गेले. त्यांनी दादांकडे जावयास सांगितले. मग त्यांच्याकडे जाऊन "मला वाचवा" म्हणून दादांचे गळ्याला मिठी घातली. तेवढ्यात सुमेरसिंग तेथे आला. दादा नको म्हणत असतानाच तुळचा पवाराने नारायणरावांचे पाय धरून ओढले. त्यामुळे दादाची मिठी सुटली. मग सुमेरसिंगाने वार केला. दादांच्या हाताला हलक्या जखमा झाल्या मग शहरात दादांनी आपल्या नावाची म्हाही फिरवली.

ही सगळी हकीगत लक्षात घेतली तर सहजच जाणवते की हा खून आधीपासून विचारपूर्वक कट तयार करून झालेला आहे. तात्कालिक संतापाच्या भरात झालेले हे कृत्य नव्हे. पंधरा एक दिवस तरी या कटाची तयारी चालू होती. रामशास्त्र्यांनी शोधून काढलेल्या चिठ्ठितील "ध"चा "मा"नेमका कोणी केला याची अनेक अनुमाने संशोधक काढित असले तरी घटना असे सांगते की प्रभू सरदार, व माणसे, गारदी, आनंदीबाई व राघोबादादा आणि त्यांच्या बाजूचे सरदार वा सर्वांनाच मनोमन तसे वाटत होते. या संबंध हकीगतीचा एक अर्थ असा निघतो की हे निव्वळ राजकीय बंड नव्हते, ही निव्वळ भाऊबंदकी नव्हती तर सांस्कृतिक घटनाही त्याच्यामागे होत्या. माधवराव व राघोबादादांच्यात झालेल्या पहिल्या लढाईत माधवरावांचा पराभव झाला होता. शरणागत म्हणून ते राघोबादादांच्या ताब्यात होते. तरीही माधवरावांचा खून झाला नाही ही गोष्ट विचार करायला लावणारी आहे. नानासाहेबांचे कीर्तिवलय व स्वतः माधवरावांची

सरदारांबरोबरची व प्रजेशी असणारी वागणूक लक्षात घेता त्यांना दगाफटका झाला तर लोकक्षोभ होईल असे अनुमान दादांनी काढले असणार. नारायणरावांच्या बाबतीत असा फारसा प्रश्न नव्हता. खुनानंतर तीन एक महिने तरी सर्व कारभार पूर्वीप्रमाणेच चालू होता, असे इतिहास सांगतो. असे का घडले असावे याचा अंदाजही या कादंबरीद्वारा येऊ शकतो.

प्रत्यक्ष कादंबरीत लेखकाने घटना-प्रसंगाच्या चित्रणाने साधलेला पोत ऐतिहासिक कथेचाच आहे. ही ऐतिहासिकता निव्वळ तलवारीच्या खणखणाटाने, पोषाखांच्या वर्णाने अथवा 'आवासाहेब' 'मा साहेब' या सारख्या संवोधनांनी निर्माण केलेली पोळळ ऐतिहासिकता नाही.

कादंबरीच्या प्रारंभी असलेल्या निवेदनात 'कादंबरीतील बहुतेक सर्व घटना ऐतिहासिक कागदपत्रांस धरून सामान्यतः वर्णिल्या आहेत. इतकेच नव्हे, तर अगदी घटिका-पळांपर्यंत त्यांचे निर्देश बिनचुक राखण्याचा प्रयत्न केला आहे. कादंबरीतील पात्रे, शिपाई, हुजूर, आचारी खिजमतगार कुणविणीपासून तो तहत मुत्सद्दी - मानकरी - सरदार - सरंजामदार - खाशांपर्यंत बहुतेक सर्व ऐतिहासिक आहेत. क्वचित एखादे पात्र काल्पनिक घातले आहे, पण त्यामुळे अस्सल इतिहासाला यत्किंचित धक्का लागू न देण्याची खबरदारी मी घेतली आहे....' (पृ. १) असा निर्वाळा लेखक देतो. इतिहास अतिकृत स्वरूपात मांडण्याच्या लेखकाच्या वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोणाचा कादंबरीच्या कथानकावर मोठाच परिणाम झालेला दिसतो. या दृष्टिकोणामुळे काटेकोर बंधने निर्माण झाली. या बंधनात रहावयाचे व शिवाय, कादंबरीला गोप्रीरूप इतिहासाचे स्वरूप तर येऊ द्यावयाचे नाही अशी दुहेरी कसरत लेखकाला सांभाळावी लागली. यातून मार्ग काढण्यासाठी लेखकाला त्याच्या इतिहासाच्या गाढ्या व्यासंगाने मदत केलेली दिसते. घटना - प्रसंगांचे स्थल-वैशिष्ट्य आणि काल-वैशिष्ट्य ध्यानात घेऊन केलेल्या चित्रणामुळे ती निव्वळ ऐतिहासिक प्रसंगांची साखळी न रहाता त्यात प्रत्ययकारिता आली आहे. त्याचप्रमाणे, घटनांना वेग आणि त्यांचा गाभा पकडण्यातही लेखक यशस्वी झाला आहे. घटनांची, प्रसंगांची वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी करून त्यातून आपल्याला अभिप्रेत आशय व्यक्त करण्यातही लेखक सफल झाला आहे. इतिहासाला सजीव करण्याचे सामर्थ्य इथे दिसते.

कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण - इतिहासात निर्जीव नोंदींचे स्वरूप प्राप्त झालेली नारायणरावांच्या वधाची घटना या कादंबरीत प्रत्ययकारी बनते, त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे कादंबरीतील व्यक्तिंचे चित्रण होय. या कादंबरीत लेखकाने पात्रांची स्वतंत्रनिर्मिती अभावानेच केलेली आहे. परंतु, इतिहासाने नोंदविलेल्या व्यक्तिंच्या स्वभावांचे, वर्तनाचे अचुक अंदाज करून घटनांची सरणी लेखक लावतो. त्यामुळे घडलेल्या घटनांमधील कार्यकारणभाव तर स्पष्ट होतोच

शिवाय जे घडले ते अघांतरी घडले असे न वाटता, त्याला व्यक्तिंच्या स्वभाववैशिष्ट्यांचा व वर्तनव्यवहाराचा भक्कम पाया लाभतो. अनेकांनी आपल्या साहित्यकृतींमध्ये नारायणरावांच्या वधाच्या प्रसंगाला, 'अज्ञानी बालकाचा निर्घृण वध' अस रूप दिलेले दिसते. धावणाऱ्या अगतिक नारायणाचे चित्र आणि 'काका, मला वाचवा' अशी ठोकलेली आरोळी, तिला आनंदीबाईंनी केलेल्या 'ध' चा 'मा' ची पार्श्वभूमी असे प्रसंग कल्पून ही घटना भडक केलेली दिसते. या कादंबरीत लेखकाने असा मोह टाळला आहे. नारायणरावांच्या वधाला नारायणरावांचे स्वभावदोष व त्यांचा वर्तनव्यवहारही कसा कारणीभूत ठरला त्याचा प्रत्यय लेखकाने रेखाटलेल्या नारायणरावांच्या व्यक्तिचित्रणातून येतो. उतावळचा स्वभावाचा, हट्टी दुराग्रही, अपरिपक्व नारायण या कादंबरीत अनेक बारीक बारीक प्रसंगांच्या साहचाने उभा केला आहे. तिफाशीने खेळत असता नानांचा निरोप आला तरी नारायण फडावर जात नाही, उलट त्यांची टिंगल करतो, क्षुल्लक कारणांसाठी बापू, नाना यांच्या सारख्या मुत्सद्यांना दुखावतो, दारा निर्माण व्हावा म्हणून तुळचा पोवारला भर चौकात बडवून काढतो आणि त्याच तुळचाने शहरातील कुलवंत स्त्रिया अनुकूल करून देतो असे सुचविल्यावर त्याच्या तंत्राने वागू लागतो. दादासाहेब हैदरअल्लीशी संघान बांधताहेत अशी शंका आल्यावर त्यांची व आनंदीबाईंची संपूर्ण झडती घेण्याचा, आनंदीबाईंचे लुगडे फेडून झडती घेण्याचा आदेश तो देतो, पण अशा कामांसाठी नेमलेली आपली माणसे फितुर झाली आहेत हे त्याच्या लक्षात येत नाही. प्रभूंच्या ग्रामण्याबद्दलच्या आपल्या निर्णयामुळे राजकीय क्षेत्रात काय बदल घडतील याचा अंदाज न करता वर्तन करतो, त्याला शिवाय स्त्रियांबद्दलच्या मोहाची, अनुदार वर्तनाची जोड मिळते. परिणामी लोकक्षोभ होतो, असे किती तरी लहान लहान प्रसंग योजून त्यातून नारायणरावांचे चित्र उभे केले आहे.

दादासाहेबांचे व्यक्तिचित्रही लेखकाने काळजीपूर्वक रेखाटले आहे. 'पौर्णिमा' 'प्रतिपदा' या कादंबरीत दादासाहेब आहेत. तिथेही त्यांचा उतावळा स्वभाव, अदूरदृष्टी, आश्रितांच्या सल्ल्याने वागणे, स्वतःची विचारशक्ती नसणे, सत्तेच्या लालसेपायी शत्रूलाही घरात घेण्यास मागेपुढे न पहाणे अशी स्वभाव-वैशिष्ट्ये दिसतात. परंतु, या कादंबरीत नारायणरावांनी त्यांना कडक नजरकैदेत ठेवल्यामुळे, त्यांच्याबद्दल आदर न दर्शविल्यामुळे, दुर्गाबाईंचे लग्नाचेवेळी पार्वतीबाईंच्या केशवपनाला कडाडून विरोध केल्यामुळे व अज्ञाप्रकारे त्यांना दुखविल्यामुळे दादासाहेबांचा लहरीपणा, आडमुठेपणा वाढलेला दिसतो. त्यातच तुळचा पोवार वगैरे मंडळींनी कान फुंकल्यामुळे त्यांचा विवेक सुटलेला दिसतो. येन केन प्रकारेण पेशवेपद प्राप्त झालेच पाहिजे अशी दुराग्रही भूमिका असल्यामुळे महंमद युसुफ वगैरेनी केलेली मागणी ते मान्य करतात, एवढेच नव्हे तर

गदीत नारायणरावांचे काही बरे वाईट झाले तरी चालेल अशी संमती ते देतात. धार्मिक भोळ्या समजुती असलेले, नारायणरावांच्या नाशासाठी तांत्रिक प्रयोग करणारे, नारायणरावांच्या वधाला मूक संमती देणारे, सत्तेच्या लालसेपायी काहीही करण्याची तयारी असलेले, अनेक अंगवस्त्रे, नाटकशाळा ठेवणारे व हलक्या कानाचे दादासाहेब या कादंबरीत अनेक घटना प्रसंगांतून उभे राहिले आहेत. वैयक्तिक खाजगी जीवनात नीतिमत्तेची चाड न बाळगणारे दादासाहेब राजकीय जीवनातही तसेच वागतात. परिणामी स्वार्थी, सूडाने पेटलेले, दुखावले गेलेले लोक त्यांच्याभोवती जमतात व त्यांच्या करवी आपली इप्सिते साध्य करून घेतात.

नारायणराव आणि दादासाहेब या कादंबरीतील प्रमुख व्यक्ती होत. त्यांची स्वभाव वैशिष्ट्ये काळजीपूर्वक रंगविली गेल्यामुळे कादंबरीतील संघर्ष बिंदू जो 'नारायणरावांचा वध' त्याचा कार्यकारणसंबंध आपोआपच जुळतो. त्यांमुळे तो उपरा वाटत नाही. ते परिस्थितीचे पर्यवसान आहे असेच वाटते. त्याचा परिणाम म्हणून नारायणरावांचा वध ही नारायणरावांची शोकांतिका वाटत नाही तर तर तत्कालीन समाजाची शोकांतिका वाटते. लेखकाने तुळ्या पोवार, केतीचोर, लिमये, महंमद युसुफ, प्रभू सरदार, बाबाजी बर्वे, पुण्यातील ब्राह्मण ह्या आणि अशा अनेक व्यक्तित्तेचे चित्रण ज्या पध्दतीने केले आहे. त्यातून मानवी स्वभावाचे अनेक नमुने प्रत्ययाला येतात. हे तर खरेच, परंतु त्यामधून लोकांची विचार करण्याची व वर्तनाची दिशा दिग्दर्शित होते. हा प्रवास अवनतीकडे चालला आहे याचे भान येते. 'नारायणरावांचा वध' हा या अवनत दशेच्या रोखाने चाललेल्या प्रवासाचा प्रारंभविंदू होय. म्हणून भरदिवसा शनिवारवाड्यात श्रीमंत पेशव्यांचा वध होतो' ही घटना केवळ एका व्यक्तीचा वध एवढ्याच अर्थाने मर्यादित महत्त्वाची नाही, तर ती समाजाने गमावलेल्या विवेकाची निदर्शक खून आहे. औरंगजेबासारख्या बादशहाने सत्तालोभपायी बाप, भाऊ ह्यांच्याशी अविवेकी वर्तन केले, पण हे वर्तन एकट्या व्यक्तीचे होते, त्यात समाज सहभागी नव्हता, मात्र नारायणरावांच्या वधाला एकटे दादासाहेब जबाबदार नव्हते, सारा समाज जबाबदार होता, दादासाहेब, त्यांचे साथीदार, प्रभू सरदार, गारद्यांचे पुढारी, तुळ्या पोवार, ह्यांच्या बरोबरच अलिप्त, तटस्थ रहाणारे नाना फडणवीस; निष्काळजी रहाणारे हरिपंत फडके; या सर्व घडामोडींकडे लक्ष न देता आपल्याच नादात, ख्याली खुशालीत दंग असलेले इतर लोक; हे सारेच वधाला जबाबदार ठरतात. स्वतः नारायणरावांचे वर्तनही त्याला कारणीभूत झाले. असे भान ठेवून निरनिराळ्या व्यक्तित्तेचे चित्रण केल्यामुळे लेखकाला अभिप्रेत असलेले ऐतिहासिक घटनेचे आकलन वाचकांच्या प्रत्ययाला येते.

समाजदर्शन - या कादंबरीत तत्कालीन समाजाच्या वृत्ती-प्रवृत्तीचे, चालीरीतीचे, रूढींचे

दर्शन यथायोग्यपणे झाले आहे, ही एक कादंबरीची जमेची वाजू आहे. अन्नभट चेटक्या व त्याचे भुताटकीचे प्रयोग, त्याच्यावद्दल लोकांच्या मनात असलेली भयाची भावना, मूठ मारणे, करणी करणे यासारखे जारणमारणाचे प्रयोग, दादासाहेबांनी केलेली उग्र अनुष्ठाने व त्याच्या प्रतिक्रिया यांचे चित्रण करून लेखकाने त्या काळातील रूढी, समजुती, भयाची भावना नेमकेपणाने उभी केली आहे.

दादासाहेबांच्या आठ नाटकशाळा, त्यांचे रूसवे-फुगवे, स्वतःचे वर्तन सैल असतानाही पार्वतीबाईंनी केशवपन न केल्यामुळे 'पाप वाढले आहे, तेव्हा दुर्गाच्या विवाहाआधी त्यांचे केशवपन झाले पाहिजे' असा आग्रह धरणारे दादासाहेब, कलावंतिणीच्या माडीवर वसून प्रभू लोकांविरूद्ध कट रचणारे ब्राह्मण, सोवळ-ओवळे, विहित-निषिद्ध याबातीत कठोर असणारे व बोलणारे परंतु पद्मासारखी सुंदर महार स्त्री दिसताच सर्व विधिनिषेध गुंडाळून ठेवून तिचा उपभोग घेऊ पहाणारे अय्याशास्त्री, हळदी-कुंकवाला आलेल्या स्त्रियांमधून सुंदर स्त्री हेरून तिला प्राप्त करण्याची धडपड करणारे नारायणराव, सुंदर स्त्रियांची लालुच दाखवून अथवा देऊन आपली कामे करून घेणारे बाबाजी बर्वे, तुळ्या पोवार अशा अनेक व्यक्तित्तांच्या आणि घटनांच्या चित्रणातून त्या काळातील स्त्रियांरोवरच्या वर्तनाचे चित्र उभे रहाते.

दुर्गाबाईसाहेब व गंगाबाईसाहेब यांच्या झोपाळचावरील गीतांच्या चढाओढी, हळदी-कुंकू समारंभ, सोंगट्यांचे खेळ, शनिवारवाड्यातील दृश्ये तसेच कुस्त्यांचे आखाडे, तालमी, गारद्यांच्या कवायती इत्यादींच्या चित्रणातून तत्कालीन समाज डोळ्यापुढे उभा राहतो. ब्राह्मण्याचे वृथा स्तोम, दांभिकपणा, अनाचार, स्वार्थ यांचा प्रादुर्भाव किती वाढला होता त्याचाही प्रत्यय देणारे घटना प्रसंग कादंबरीत आहे. कादंबरीतील व्यक्तित्ते पोपाख, पेहराव, उद्योग - विलास यांचे चित्रण करताना लेखकाने ती ती व्यक्ती कोणत्या सामाजिक - सांस्कृतिक स्तरातील आहे याचे भान ठेवले आहे. त्यामुळे या कादंबरीत त्या काळातील समाजाचे सांस्कृतिक दर्शन घडते. सर्व सामाजिक, राजकीय, आर्थिक स्तरातील व्यक्तित्तां समावेश कादंबरीत असल्यामुळे हे चित्रण एकांगी अथवा अपुरे वाटत नाही. पूर्वग्रहविरहित, वस्तुनिष्ठ भूमिकेतून केलेले हे चित्रण कादंबरीची विश्वासाहता वाढवते.

उपकथानके : 'पौर्णिमा' व 'प्रतिपदा' या मुजुमदारांच्या पहिल्या दोन कादंबऱ्यांना जशी अद्भुत व अतिरंजितता, कृत्रिमता यांचा अंतर्भाव असलेली उपकथानके आहेत तशी उपकथानके या कादंबरीला नाहीत. तुळाजी पोवार आणि कुसा टिळेकर, बापूभट आणि गंगा केतकर यांच्यातील प्रेमसंबंधांचे चित्रण कादंबरीत आहे, परंतु त्यांना उपकथानकाचे स्थान नाही, त्यांना तेवढा अवकाशही

दिलेली नाही. कृत्रिम, अवास्तव अशा चित्रणाच्या मदतीशिवाय निव्वळ ऐतिहासिक वास्तवाचे नेमके चित्रण करणारी ही यशस्वी कादंबरी आहे, असेच म्हणावे लागते.

पेशवाईच्या अखेरच्या काळातील अवनत समाजाचे चित्रण

या कादंबरीतील सामाजिक आणि राजकीय जीवनाचे चित्रण हे केवळ चित्रण म्हणून येत नाही. ठिगळ जोडल्यासारखे ते उपरे नाही, वटबटीत नाही अथवा रंगभूमीवरील पाठीमागच्या पडद्याप्रमाणे ते स्थिर न निर्जीव नाही. त्याला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. भर दिवसा राज्यकर्त्यांची त्याच्या निवासस्थानी हत्या होणे ही घटना केवळ दुर्दैवी असते असे नव्हे तर तो सामाजिक व राजकीय जीवनातून हद्दपार झालेल्या नैतिकतेचा लाल कंदील असतो. संबंध समाजाच्या बदललेल्या मानसिकतेचा परिपाक असतो. ह्याचे भान ठेवून, वैयक्तिक स्वार्थासाठी कोणताही विधिनिषेध न बाळगणाऱ्या लोकांचे चित्रण लेखकाने केले आहे. त्यांनी स्वीकारलेल्या, अवलंबिलेल्या भल्याबुऱ्या मार्गांचे व त्याच्या परिणामांचे चित्रण लेखकाने केले आहे. अनिष्ट गोष्टींना आलेले प्रतिष्ठेचे व महत्त्वाचे चित्रणही लेखकाने केले आहे. कलावंतिणी अथवा सुंदर स्त्रिया उपभोगासाठी नजर करून काम करून घेण्याची वाढती प्रवृत्ती नारायणराव - बाबाजी बर्वे - तुळचा पोवार यांच्यातील परस्पर संबंधांतून चित्रित होते. अशी अनेक उदाहरणे देता येतील.

तंत्र - मंत्रावरील श्रद्धा व विश्वास हेही बदलत्या समाजमनाचे एक चिन्हच होय. मानवाच्या आकलनक्षेत्राच्या पलीकडे असलेल्या शक्तिच्या मंगलकारी रूपाऐवजी दुष्ट आणि भयकारी रूपाचे पूजन समाजाच्या विचाराची दिशा दाखविते. आपल्या मनगटातील जोराऐवजी, पराक्रमाऐवजी या दुष्ट शक्तिंच्या उपासनेत वेळ, आणि शक्ती खर्च करणारे राघोबादादा याचे प्रतीक आहे. विकारी वृत्ती आणि संपुष्टात आलेला पराक्रम ही पेशवाईच्या अंताची प्रमुख कारणे या चित्रणातून नेमकेपणाने स्पष्ट होतात.

निवेदनपद्धती : कादंबरीमध्ये तृतीयपुरुषी निवेदनाची पद्धती स्वीकारली आहे. लेखकाने स्वतःकडे निवेदकाची भूमिका घेतली आहे. घटना प्रसंगांचे धागे दारे जुळवून लेखक प्रत्ययकारी रीतीने त्यांचे चित्र वाचकापुढे उभे करतो. बोध करण्याची भूमिका असल्यामुळे एखाद्या प्रसंगानंतर थांबून तो भाष्यही करतो. त्या प्रसंगाकडे वाचकाचे मुद्दाम लक्ष वेधतो. उदाहरणार्थ, पद्मा महारीण रस्ता झाडीत होती असे सांगून लेखक म्हणतो, '... आज श्रीमंत सरकारांची स्वारी पर्वतीवरून वाड्यात यावयाची असल्यामुळे सर्व बतनदार महारांनी भल्या पहाटेस उठून गावातले रस्ते लोटून काढावे, अशी द्याही फिरली होती, आणि म्हणूनच पद्मा महारीण इतक्या पहाटेस उठून कामास

लागली होती. मक्याच्या कणसांचे बुरखुंडे, फाटक्या चिंध्यांचे तुकडे, फळांच्या साली, तंबाकूचे चघळलेले चोथे, फुटक्या गाडग्यांचे तुकडे, किंवा याहूनही अमंगळ कचरा, ती आपल्या खराट्याने भराभर उडवीत चालली होती. ज्यांनी तो निर्माण करून ठेवला होता, ते आपल्या रंगमहालात अजून साखरझोप अनुभवीत होते. त्यांचा तो हक्कच होता ! आणि त्यांची घाण काढण्याकरिता पद्मा असल्या कडाक्याच्या थंडीत आणि इतक्या पहाटेस खराटा घेऊन आली होती, तिचा तो हक्क होता. ही हक्कांची वाटणी स्वार्थदृष्टि समाजाने केली की पूर्वसंचित कमनि ठरवून दिली, हा प्रश्न क्षणभर बाजूस ठेवला तरी मानव कोटीचा कचरा झाडून काढण्याचे तिचे काम अत्यंत पवित्र, अत्यंत उदात्त होते. यात शंका नाही.... पद्माचे शील खरोखरच अत्यंत निर्मळ होते. ती रूपवान होती हे तर आपण पाहिलेच, ती गुणवान होती हीही खात्री आम्ही आपणास देतो ... मग आणखी काय पाहिजे ? सुवासिनींच्या हळदीकुंकवाच्या समारंभात, मंगळागौरीच्या जागरात, किंवा महालक्ष्मीच्या कळशा धुमविण्यात तिला प्रत्यवाय कोणता राहिला हे आपण प्रांजलपणे, वाचक मित्रहो, सांगाल का ? पण हा प्रश्न विचारण्यात अर्थच नाही. आज इंग्रजी शिक्षणामुळे समानहक्कांच्या, मानवी कर्तव्याच्या, जातिभेदाच्या वगैरे सर्वच वाबतीत आपली दृष्टी निवळली असल्यामुळे आपण हा प्रश्न सहानुभूतीपूर्वक ऐकून घेत आहात व त्याला अनुकूल उत्तर देण्याचेही कदाचित आपल्या मनात घोळत आहे. पण ऐन स्वराज्याच्या त्या काळी, ब्रह्मवृंदाचे अग्रहार झालेल्या पुण्यपत्तनांत, तिकडून ते अय्याशास्त्री द्रविड स्नान करून नदीवरून येत आहेत, त्यांना हा प्रश्न विचारण्याची आमची छातीच होत नाही ! ते आपल्या हातात भरलेला तांब्या आमच्या डोक्यात मारतील अशी आम्हांस भीती वाटते. (पृ. १११) असे शास्त्रीबुवा सुंदर पद्माला पहातात, त्यांची वासना जागी होते, ते कपटाने ती शमवू पहातात पण एवढ्यात गावातील अन्य शास्त्री मंडळी येतात आणि मग आपली बेइज्जत होईल म्हणून अय्याशास्त्री पद्माची विनवणी करतात (पृ. ११३, १४) असा प्रसंग कल्पून लेखकाने तत्कालीन दोंगी ब्राह्मणांचे चित्र रेखाटले आहे.

अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. या प्रकारच्या निवेदनातून लेखक आधुनिक दृष्टिकोणातून जुन्या काळाची पाहाणी करतो. त्याचे चित्रण करतो व त्याविषयीचा आपला अभिप्रायही सांगतो. उदाहरणार्थ, प्रभूवरती ग्रामण्य रचण्याचे कारस्थान करण्यांसाठी भवानराव प्रतिनिधी, त्रिंबकराव मामा पेठे व इतर वैदिक मंडळी दुल्ली कलावंतीणीच्या घरी जमतात असा प्रसंग कल्पून लेखक लिहितो, '... ही मंडळी कलावंतीणीच्या घरी आली कशी याचे आमच्या वाचकांना आश्चर्य वाटत असेल, तर त्यांची समजूत आम्ही अनेक प्रकारांनी करू शकू. एक तर कलावंतीण म्हणजे गुणिजन असल्यामुळे ब्राह्मणांनी देखील तिच्या घरात जाण्यात काही प्रत्यवाय नाही अशी त्याकाळी

साधारण समजूत होती. थोरल्या श्रीमंत वाजीराव पेशव्यांनी मस्तानी नावाच्या नाटकशाळेला आपल्या अंतःपुरात आश्रय देऊन जो पायंडा पाडला, तो त्यांचे चिरंजीव नानासाहेब यांनी यथाशक्ती पुढे चालविला, आणि 'यथाराजा तथा प्रजा' या न्यायाने त्यांच्या मुत्सद्दी मानकरी दरकदार सरदार संरंजामदारांनी त्यांचा किता भराभर गिरवण्यास प्रारंभ केला! भिक्षुकांना या वेळी राजाश्रय. अमाप ऐश्वर्य आणि सामाजिक धार्मिक धुरीणता यांची प्राप्ती एकदमच झालेली असल्यामुळे गृहस्थांच्या नित्य संसगानि त्यांच्या आचाराचाही धरबंध सुटला..... ब्राह्मणांना राजऐश्वर्य म्हणजे एक प्रकारे क्षत्रियत्व प्राप्त झाले असल्यामुळे त्यांच्या आचारात रजोगुणाचा प्रादुर्भाव झाला, आणि स्वजातीचा फाजील अभिमान, इतरांचा मत्सर, सुखोपभोगाची लालसा इत्यादी वृत्ती त्यांचमध्ये बळावल्या. ह्याचा परिणाम असा झाला की, स्नान संध्यादि कर्मांचे वरून खूप अवडंबर माजवावे, आणि त्याच्या पांखरूणाखाली वाटेल तसा अनाचार करावा, अशी संधी व सवलत ब्राह्मणांना मिळू लागली. आणि त्यांची वागणूक आपोआपच शिथिल झाली.... त्यातून पुरुषवर्गाच्या या स्वैर वर्तनाला आळा घालण्याची जबाबदारी ज्या स्त्रीवर्गावर असावयाची, तो तर आमच्या कथानकाच्या काळी पूर्णपणे अज्ञानांधःकारात बुडून गेला होता. व्रते-वैकल्ये, नवससायास देवधर्म आणि गृहकृत्ये यांच्या बाहेर डोकावयास त्यांना शिकविलेही नव्हते, आणि शिकण्याकडे त्यांची प्रवृत्तीही नव्हती.... व्रतांच्या संकल्पातून, पुराणकीर्तनांच्या फलश्रुतीतून किंवा नित्य व्यवहाराच्या अनुभवातून त्यांना एकदेशीय आदर्शभूत पतिव्रताधर्माची एकच एक घोषणा ऐकू येत होती, व ती त्यांच्या हाडीमासी भिनून राहिली होती.... भिक्षुक मंडळींना आपला नैतिक अधःपात चांगलाच जाणवत होता, पण आपल्या वागणुकीमध्ये उत्पन्न झालेले दोष सुधारण्याऐवजी मनुष्य स्वभावाच्या नैसर्गिक दौर्बल्यास अनुसरून, ते आपली छाप कायम राखण्याकरिता उलट्या उपायांचा अवलंब करू लागले होते! उदाहरणार्थ आपल्या वर्णगुरुत्वाविषयी इतर जाती साशंक झाल्या आहेत असे दिसले म्हणजे ते ग्रामण्ये करून, धाक घालून व आपल्या अनुकरणाची मनाई करून त्या जातींना प्रतिबंधात ठेवावयास पहात. आपल्या आचाराविषयी त्यांच्या पोटात किंत्मिष उत्पन्न झाले आहे असे कळले तर आपली दुकृत्ये बंद करण्याऐवजी, ते ती चोरून करण्याची खबरदारी घेत! ... त्यांच्याकडे शिकण्यासाठी शेकडो विद्यार्थी येत, आणि शिकून तयार होऊन जात. पण तितक्या सर्वांना ह्या विद्यापीठांतून विद्येबरोबरच गुरुजींच्या दुरभिमानाचीही दीक्षा मिळत असे हे उन्मत्त व दाम्भिक विद्वान निर्माण करण्याचे कारखानेच होते. (पृ. ९५, ९६)

अशा निवेदनातून त्या काळातील वातावणावर भाष्य करून मग पुढे प्रसंगचित्रण केले

गेल्यामुळे लेखकाची विशिष्ट नैतिक भूमिका आपोआपच वाचकावर परिणाम करते. इतिहासाचे अवलोकन, चित्रण करून, त्यातून सद्यस्थितीचे धागेदोरे शोधायचे, समाजाच्या वृत्ती-प्रवृत्तीचा अभ्यास करावयाचा व इतिहासातून काही शहाणपणाचे धडे घ्यावयाचे अशा दृष्टिकोणातून लेखक इतिहासाकडे पाहता असल्यामुळे आणि त्याच्या कादंबरीलेखनाच्या मुळाशी हीच प्रमुख प्रेरणा असल्यामुळे अशा प्रकारचे निवेदन, भाष्य ठीक-ठिकाणी येते. क्वचित त्याचा अतिरेकही झालेला दिसतो. ह्या अतिरेकामुळे कथानकाच्या गतीत बाधा येते. आणि कादंबरीत अप्रमाणशीरपणाचा दोषही डोकवतो. परंतु अशी दोषस्थळे अगदी कमी आहेत. एरवी, तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धती स्वीकारल्यामुळे कादंबरीला गुणात्मक परिमाण लाभले आहे असे दिसते. एकाच दिवशी एकाच वेळी शनिवारवाड्यातील वेगवेगळ्या दालनात काय काय घडत होते त्याचे चित्रण करताना, कटांच्या मसलती, दादांची अनुष्ठाने, नारायणरावांचे वर्तन, प्रत्यक्ष वधाचा प्रसंग यांच्या चित्रणाचे वेळी ही अलिप्त, निवेदन पद्धती योग्य वाटते. या निवेदनपद्धतीमुळे अनुभवाचे अनेक बाजूंनी दर्शन घडविणे कसे शक्य होते याचा जणू वस्तुपाठच ही कादंबरी देते.

भाषा - आपल्याला अभिप्रेत असलेले ऐतिहासिक घटनेचे आकलन कादंबरीतून आविष्कृत करताना लेखकाने योजिलेली भाषाही तेवढ्याच ताकदीची आहे. घटना-प्रसंगातील गतिमानता, त्यांचे कादंबरीच्या उत्कर्ष बिंदूच्या रोखाने सरकणे हे सर्व त्या त्या व्यक्ती ज्या सामाजिक सांस्कृतिक स्तरातून आल्या आहेत त्यांचे भान ठेवून त्या त्या व्यक्तींच्या भाषेची योजना केलेली आहे. दुल्ली कलावंतीण जशी बोलते तशी पद्मा महारीण बोलत नाही. दुर्गाबाई, गंगाबाई यांचे बोलणे आणखी वेगळे आहे, केतकरांची गंगा जसं बोलते तसं टिळेकरांची कुसा बोलत नाही. वाड्यातल्या स्वयंपाकघरात काम करणाऱ्या स्त्रिया आणखीन वेगळं बोलतात. व्यक्तींच्या भाषेवद्दलची लेखकाची ही सजगता हा कादंबरीचा विशेष मानावा लागेल. या सर्व व्यक्तींच्या व्यक्तिगत आणि स्तर वैशिष्ट्ये असलेल्या भाषांना एकत्र करून त्यांची गुंफण करण्यासाठी लेखक जी निवेदनाची भाषा वापरतो ती मात्र आधुनिक, प्रमाणभाषेला जवळची अशी आहे. यामुळे काळ सांधला जातो. ऐतिहासिकतेचे भान ही भाषा देते आणि वर्तमानाशी सांधेजोड करते.

कथानक, व्यक्तिचित्रण, निवेदन पद्धती व भाषा या सर्व कादंबरीच्या रूपाच्या घटकांचा एकत्रितपणे विचार केला तर मुजुमदारांच्या पौर्णिमा व प्रतिपदा या पहिल्या दोन कादंबऱ्यांच्यापेक्षा 'द्वितीया' अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण व सरस ठरते. अदभुतता, अतिरंजितता, अवास्तव घटना-प्रसंग असलेल्या उपकथानकांची यत्किंचितही मदत न घेता, उपरेपणाने ऐतिहासिकतेचा खोटा डोलारा

उभा न करता, वस्तुनिष्ठ पद्धतीने इतिहासाचे आकलन कादंबरीतून मांडण्याचा हा यशस्वी प्रयत्न आहे. तत्कालीन समाजाच्या अनेक स्तरांचे दर्शन या कादंबरीत घडते. नारायणरावांच्या कारकीर्दीचा आठ महिन्यांचा इतिहास जिवंत, प्रत्ययकारी बनतो. यापूर्वीच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांत असे घडलेले दिसत नाही. म्हणून ऐतिहासिक कादंबरीच्या इतिहासात ठळकपणे नोंद व्हायला हवी अशी ही कादंबरी आहे, असे म्हटले तर ते अयथार्थ होणार नाही.

■ ■ ■

उपसंहार

गो. गो. मुजुमदारांच्या पौर्णिमा, प्रतिपदा व द्वितीया या तीन कादंबऱ्यांचा क्रमशः विचार आपण आतापर्यंत केला. आता या तिन्ही कादंबऱ्यांतून जाणवणारी मुजुमदारांच्या कादंबरीची वैशिष्ट्ये आपल्याला पाहाता येतील.

गो.गो. मुजुमदार ह्यांचा इतिहासाचा गाढा व्यासंग होता. त्यांचे इतिहासाचे आकलन वस्तुनिष्ठ होते. वर्तमानकालीन परिस्थितीचे नीट आकलन करून घ्यायचे असेल, त्यात काही बदल घडवून आणावयाचे असेल तर इतिहासाकडे चिकित्सकपणे पहायला हवे अशी त्यांची धारणा होती. इतिहासाहून आपण काही बोध घेतला पाहिजे अशी त्यांची भूमिका होती. म्हणून पारतंत्र्याच्या काळात निःसत्त्व, निस्तेज आणि थंड झालेल्या समाजापुढे इतिहास अतिकृत स्वरूपात उभा करण्याचे मुजुमदारांनी ठरविले. आपल्या कादंबरीत चित्रित करण्यासाठी त्यांनी कालखंडाची निवड केली तीही अतिशय जाणीवपूर्वकच केली. माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीपासून ते पेशवाईच्या अस्तापर्यंतचा कालखंड त्यांनी निवडला. त्यासाठी एकूण पंधरा कादंबऱ्या लिहिण्याची त्यांची योजना होती. दुर्दैवाने ती योजना पूर्ण झाली नाही. परंतु या योजनेतून त्यांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. महाराष्ट्रीय समाज हळूहळू कसा अवनत दशेप्रत जात होता त्याचे चित्र उभे करून वर्तमान परिस्थितीत समाजाला विचारसन्मुख करणे हा लेखकाचा दृष्टिकोण इथे व्यक्त होतो. दुसरे असे की, पराकोटीच्या, अत्युच्च टोकाच्या प्रसंगीच समाजाची खरी प्रवृत्ती, त्याचे सत्त्व essence स्पष्ट होत असते. आपल्या समाजाच्या अवनत दशेतील चित्रणातून आपले सत्त्व (essence) शोधता येईल आणि त्याला अनुसरून वर्तमानातील पेच-प्रसंगाचे आकलन करता येईल ही लेखकाची धारणाही या कालखंडाच्या निवडीतून स्पष्ट होते.

आपल्या कादंबऱ्यांचे कथानक, घटना-प्रसंग यांची योजना करित असताना त्यांच्या सत्यतेसंबंधी लेखकाने दक्षता बाळगलेली दिसते. लेखकाने त्याच्या काळात उपलब्ध असलेल्या

आधारांतून इतिहासाला प्रस्तुत आणि महत्त्वाची वाटणारी घटिते निवडून घटना-प्रसंगांची योजना केलेली दिसते. इथे त्याची लेखक म्हणून कसोटीच लागलेली दिसते. घटना-प्रसंग, व्यक्ती इ. सर्व इतिहासातून तयार स्वीकारावयाचे आणि तरीही लेखनाला गोष्टीरूप इतिहासाचे स्वरूप येऊ द्यावयाचे नाही असा पेच ऐतिहासिक स्वरूपाच्या कादंबऱ्या लिहिणाऱ्यांपुढे नेहमीच असतो. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी कल्पनेचे पतंग उडविणे, अतिशययोक्ती, हळवेपणा, भावुकपणा अतिरंजितता यांची मदत घेतली जाते. मुजुमदार अशाप्रकारची मदत घेत नाहीत. ते घटना-प्रसंग इतिहासातून तयार स्वीकारतात हे खरे, पण त्यांची आशयसूत्रे मात्र स्वतंत्र असतात. इतिहासाच्या त्यांच्या आकलनातून आणि वर्तमानकाळातील परिस्थितीकडे पहाण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोणातून ही आशयसूत्रे तयार झालेली असतात. या आशयसूत्रांच्या अनुरोधानेच ते घटना-प्रसंगांची रचना व मांडणी करतात त्यामुळे घटनांमधील कार्यकारण संबंध नष्ट करण्याचे निव्वळ तार्किक स्वरूप कादंबरीचे रहात नाही. ते केवळ कारकुनी सर्जन रहात नाही.

घटना-प्रसंगांची मांडणी करताना लेखकाने प्रामुख्याने काल वैशिष्ट्यांवर लक्ष केंद्रित केलेले दिसते. त्यामुळे कादंबरीला बहुकेंद्रितता प्राप्त झालेली दिसते. एककेंद्री ऐतिहासिक कादंबऱ्या ज्या प्रमाणे तीव्र संवेदनाचा ठळक परिणाम साधतात, रौखिक रूप आणि एकसूत्रता यामुळे त्यांचे रूप जसे नेटके, आटोपशीर झालेले असते, तसे या कादंबऱ्यांचे नाही. कालवैशिष्ट्ये चित्रित करण्याचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट लेखकाने समोर ठेवल्यामुळे काही ठिकाणी माहितीचा विस्तार आढळतो. नेटकेपणा, आटोपशीरपणा यालाच महत्त्व देणाऱ्यांना हा विस्तार पाल्हाळ वाटण्याचा संभव आहे. परंतु ऐतिहासिक शोभणारे शब्द वापरवावयाचे पण त्यांच्या अर्थाबद्दल, तपशीलाबद्दल मौन बाळगावयाचे, यातून जो ऐतिहासिकतेचा आभास निर्माण होतो, तो धुक्यासारखा विरविरात असतो. उदाहरणार्थ, पेशवाईच्या कालखंडातील घटना-प्रसंगांचे चित्रण करताना फड, गारदी, यासारखे शब्द नेहमी वापरले जातात दिसतात. त्यामुळे ऐतिहासिक काहीतरी असल्याचा आभास निर्माण होतो, परंतु फड म्हणजे काय ? गारदी कोण ? हे बाचकांना समजत नाही. तपशीलांबद्दल वाचकाला अंधारात ठेवण्याची ही क्लृप्ती कधी लेखकालाच ते ठावूक नसते म्हणून योजलेली असते, तर कधी सोपेपणाची चटक लागलेल्या वाचकाच्या रंजनात बाध येईल म्हणून योजिलेली असते. (पाल्हाळ नको हे आपले नेहमीचे वाक्य असते.) आपल्याकडे तपशील आणि पाल्हाळ यातला फरकच पुसटून टाकला गेला आहे. संगीतात ख्याल गायकी समजत नसेल तर न ऐकणारे, ऐकताना कंटाळा करणारे लोक भेटतात, परंतु ख्याल म्हणजे संगीतातील पाल्हाळ असे म्हणण्याचे अनाढायी धाडस ते करीत नाहीत. साडेतीन मिनिटांची ध्वनिमुद्रिका पाल्हाळ टाळल्यामुळे श्रेष्ठ

आहे, असा निर्णय देत नाहीत. फार तर त्याबद्दलची आपली आवड व्यक्त करतात. कादंबरीच्या बाबतीत मात्र तसे होत नाही. तपशील थोडा अधिक दिसला की त्याच्यावर पाल्हाळाचा शिक्का बसतो. खरे तर, तपशील आणि पाल्हाळ यामधील फरक लक्षात घेणे आवश्यक आहे. तपशील घटना-प्रसंगांना भरीवपणा प्राप्त करून देतो आशय-सूत्रांच्या अनुरोधाने त्यांची जुळणी करण्यासाठी मदत करतो. पाल्हाळ म्हणजे एकच गोष्ट विस्ताराने (तपशीलाने नव्हे) सांगणे. अनावश्यक विस्तार करणे. या विस्तारामुळे आशयाला भरीवपणा प्राप्त होत नाही, केवळ पसरटपणा येतो. भरीवपणा आणि पसरटपणा यात फरक केला गेला नाही की तपशील व पाल्हाळ या दोन शब्दांत गल्लत होते आणि ते पर्यायी शब्द म्हणून वापरले जातात. ऐतिहासिक कादंबरीच्या बाबतीतही असे घडते. मुजुमदारांच्या कादंबऱ्यातील तपशीलाला 'पाल्हाळ' असा शिक्का मारण्यापूर्वी विचार करणे आवश्यक आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यातील तपशील काल-वैशिष्ट्ये आणि स्थलवैशिष्ट्ये निर्देशित करणारा असतो. त्यामुळे आशयाला भरीवपणा येतो.

मुजुमदारांच्या कादंबरीत व्यक्तींची घटना-स्थळांनी संख्या भरपूर असते. पट मोठा असतो, परंतु त्यामुळे कथानकाचे धागेदोरे विस्कळीत होत नाहीत. बहुकेंद्रिततेमुळे त्यात गुंतागुंत झालेली असते. इतकेच.

मुजुमदारांच्या उपलब्ध असलेल्या तीन कादंबऱ्यांपैकी दोन कादंबऱ्यांमध्ये माधवरावांच्या कारकीर्दीचे चित्रण आहे, तर एका कादंबरीत नारायणरावांच्या कारकीर्दीचे चित्रण आहे. पण म्हणून त्यांना त्यांच्या जीवनावरील कादंबऱ्या असे म्हणता येणार नाही. कोणी एक व्यक्ती केंद्र कल्पून त्या अनुरोधाने केलेले चित्रण असे त्यांच्या कादंबऱ्यांचे स्वरूप नाही. संबंध ऐतिहासिक कालखंड उभा करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे आणि संकल्पिलेली एकूण कादंबऱ्यांची संख्या यामुळे 'पौर्णिमे'च्या पहिल्या भागात माधवरावांचे चित्रण कमी, त्या मानाने काल्पनिक भाग जास्त अशी महत्त्वाची उणीव राहिलेली दिसते. 'प्रतिपदे'मध्ये माधवरावांचे तडफदार, पराक्रमी मुत्सद्दी असे एक व रोगग्रस्त, चिडखोर असे दुसरे अशी दोन्ही रूपे चित्रित झाली आहेत. 'द्वितीया'मध्ये बेजबाबदार, मुत्सद्दीपणाचा पोक्तपणाचा अभाव असलेल्या, व्यसनी नारायणरावांचे चित्रण आहे, ते यथार्थपणे चित्रित झाले आहे. परंतु या दोन्ही व्यक्तींचे चित्रण करताना त्या एका विशिष्ट कालखंडातील घटना-प्रसंगांना विशिष्ट दिशेने गतिमान करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण घटक आहेत, याचे भान ठेवले आहे. त्यामुळे अतिरिक्त गौरव अतिरिक्त हळवेपणा अथवा अतिरिक्त निंदाव्यंजकता टाळली गेली आहे. तटस्थपणे या व्यक्तींच्या जीवनाकडे पाहिल्यामुळे ऐतिहासिक व्यक्तीला केंद्र कल्पून लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्यांत जशी भावनिकता निर्माण जालेली दिसते

तशी या कादंबऱ्यांत नाही. भावनिक जवळीकीपेक्षा विश्वासाहतेला अधिक महत्त्व दिल्यामुळे असे घडले आहे. इतिहासातील केवळ व्यक्तींची नावे स्वीकारावयाची व त्यांना आपल्याला हवे तसे आकार द्यावयाचे असे मुजुमदार करीत नाहीत. महत्त्वपूर्ण व्यक्ती असोत की, दुय्यम, ऐतिहासिक अशा सर्व व्यक्तींचे चित्रण उपलब्ध असलेल्या माहितीशी विसंगत होणार नाही याची ते काळजी घेतात. या व्यक्तीचे पोषाख, उद्योग, सवयी, बोलण्या-चालण्याची, वागण्याची रीत या सर्वच बाबतीत वस्तुनिष्ठ असे चित्रण ते करतात.

मुजुमदारांच्या कादंबरीत माधवराव, राघोबदादा, नारायणराव, नाना फडणवीस, सखारामबापू बोकील, पार्वतीबाई, गोपिकाबाई, रमाबाई, आनंदीबाई या सारख्या ठळक आणि महत्त्वपूर्ण व्यक्ती तर असतातच. पण त्या बरोबरच सरदार, दरकदार, हुजरे, पाणक्ये, आश्रित, भटजी, नाटकशाळा, वेद्या, महार-मांग मंडळी अशी कितीतरी वेगवेगळ्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक स्तरांतील व्यक्ती असतात. त्यातून मनुष्यस्वभावाचे व वर्तनाचे अनेक नमुने चित्रित झालेले दिसतात. मुजुमदारांनी स्वतंत्रपणे कल्पिलेल्या काही व्यक्तींचे नमुने मुद्दाम पहाण्याजोगे आहेत. मिया दन्ताडबक्ष, कान्होबा शतघने वैद्य, बापू भट अशी काही नावे या संदर्भात सांगता येतील. इतिहासात नोंद असलेल्या व्यक्तींच्या बाबतीत, आपले इतिहासाचे आकलन यथायोग्य रीतीने आविष्कृत होईल अशा बेताने त्यांनी स्वभावचित्रण केलेले दिसते. भडकपणा, हळवेपणा आणि अतिरिक्त गौरवाची भावना टाळून, मानवी स्वभावाचे व वर्तनाचे विविध नमुने प्रत्ययाला आणून देण्याचे सामर्थ्य या कादंबऱ्यांत आहे.

या कादंबऱ्यांतील उपकथानकांचा विचार इथे करायला हवा. पौर्णिमा व प्रतिपदा या कादंबऱ्यांना जी उपकथानके आहेत, ती अद्भुतता, योगायोग, पोषाखाची अदलाबदल, वेषांतर, भुयारे यांचा भरपूर समावेश असलेली कधी अवास्तव कधी अतिरंजित, कधी भडक कधी कृत्रिम अशी आहेत. मुख्य कथानकाचा आणि त्यांचा पोत सारखा नाही. तत्कालीन अभिरुचीचा हा परिणाम असावा. ही उपकथानके मुख्य कथानकात गुंतवून टाकण्याचे कौशल्य लेखकाने दाखविले आहे. पण एकंदरीने विचार करता, तत्कालीन वाचकांच्या रंजनाची सोय या उपकथानकांनी साधली आहे, असे दिसते. 'द्वितीया' मध्ये मात्र लेखकाला अशी खात्री वाटली असावी की कोणत्याही भडक, अतिरंजित उपकथानकाची योजना न करता, निव्वळ ऐतिहासिक घटना प्रसंगांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण रचनेतून आपण आपला अभिप्राय व्यवस्थितपणे व्यक्त करू शकतो, त्याला दुसऱ्या कशाची जोड देण्याची आवश्यकता नाही. त्यामुळे असेल, 'द्वितीया'ला खास उपकथानक नाही. घटना प्रसंगांची गतिमानता, व्यक्तीस्वभावाच्या विरोधी जोड्या आणि कथानकातील अंगभूत

नाट्य यांच्या सहाय्याने ते आस्वाद्य झाले आहे. तत्पूर्वीच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचे स्वरूप पाहाता हा एक अभिनव प्रयोग आहे, असे म्हणावे लागते.

मुजुमदारांच्या कादंबऱ्यांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्या काळाचा, समाजजीवनाचा यथार्थ छेद घेतात. इतिहासकारांनी लावलेल्या उपपत्तींच्या जोडीला संबंधित तत्कालीन मानसिक, सांस्कृतिक, सामाजिक कोशात शिरून लेखक त्या कोशाची आतून ओळख करून घेतो व त्याचे चित्रण करतो. राजकीय वातावरण, डावपेच, तह, करारनामे, छुप्या कारवाया, हेरगिरी, प्रत्यक्ष लढाई यांनी युक्त असे राजकीय वातावरण, धार्मिक रीतीभाती, रूढी, यज्ञयाग, अनुष्ठाने, जप तप, ब्राह्मण भोजने यांनी भरलेले धार्मिक वातावरण, सामान्य लोकांचा जीवनक्रम, त्यांच्या समजुती, स्वार्थ, इत्यादींनी युक्त असे सामाजिक वातावरण या कादंबऱ्यांत नेमकेपणाने चित्रित झालेले दिसते. परिणामी कादंबऱ्यांतील घटनाप्रसंग अघांतरी न रहाता त्यांना मजबूत पाया लाभतो. अवनत दशेतील समाजाच्या अवस्थेचे, वृत्ती-प्रवृत्तीचे यथायोग्य चित्रण साधुदासांनी केलेले आहे. विनाशाप्रत अपरिहार्यपणे घरंगळत जाणाऱ्या समाजाचे चालते-बोलते चित्र रेखाटले आहे. हे चित्रण राजकीय, सामाजिक, धार्मिक आणि वैयक्तिक अशा समाजाच्या सर्व घटकांचे आहे. असा परिप्रेक्ष्य हे त्यांच्या कादंबऱ्यांचे बलस्थान आहे. मराठेशाहीचा अस्त झाला तो केवळ कोणा एका व्यक्तीच्या नामर्दपणामुळे नव्हे, तर संपूर्ण समाज त्याला कारणीभूत आहे. वैयक्तिक, सामाजिक जीवनातील नीतिमत्ता, विवेकनिष्ठा हट्टपार झाली होती. हिंसेला पराक्रमाचे विरुद्ध प्राप्त झाले होते. या सर्वांचा परिणाम राजकीय जीवनावर होणे क्रमप्राप्तच होते. संपूर्ण समाजाच्या भवितव्याचा विचार न करता केवळ व्यक्तिगत विलास अथवा सुख नजरेसमोर ठेवून राजकीय निर्णय घेतले जाऊ लागले, इथेच मराठेशाहीची विनाशाकडे वाटचाल सुरू झाली असे आकलन साधुदासांनी केलेल्या समाजाच्या चित्रणातून व्यक्त होते. अस्सल दस्तऐवजाचे मोल त्यामुळे कादंबऱ्यांना प्राप्त झालेले दिसते.

आपल्या तिन्ही कादंबऱ्यात तृतीयपुरुषी निवेदन पद्धती लेखकाने स्वीकारली आहे. वस्तुनिष्ठ चित्रण करण्यासाठी ती उपयुक्त आणि परिणामकारक ठरली आहे. क्वचित प्रसंगी या निवेदनपद्धतीचा फायदा घेऊन कवी भाष्य करतो, आपल्या प्रतिक्रिया नोंदतो किंवा एखाद्या प्रसंगाचे विस्ताराने वर्णन करतो. अशा वेळी अप्रमाणशीरपणाचा दोष निर्माण झालेला दिसतो. परंतु अशी उदाहरणे फारच थोडी आहेत. बाकी इतरत्र ही निवेदन पद्धती उपकारी ठरलेली दिसते.

या कादंबऱ्यांची भाषा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ज्या ऐतिहासिक काळाचे चित्रण करायचे आहे, त्या काळाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा आभास निर्माण होईल अशी भाषा ते वापरतात. वेगवेगळ्या

सांस्कृतिक स्तरातील व्वक्तींचे चित्रण करताना वेगवेगळ्याप्रकारचा शब्दसंग्रहही वापरलेला दिसतो. संवादांमध्ये त्या काळाची भाषिक वैशिष्ट्ये आणि व्यक्तींची वैशिष्ट्ये व्यक्त होतात. एवढे होऊनही, लेखन आजच्या वाचकाला उमगेल अशी योजना केलेली दिसते. लेखकाच्या भाषा वापराचे वैशिष्ट्य हे की, त्यातून ऐतिहासिक वातावरण उभे राहते आणि वर्तमानाशी सांधा जुळतो.

मुजुमदारांच्या कादंबऱ्यांतील ही सर्व घटकवैशिष्ट्ये पाहिल्यावर, तत्पूर्वीच्या सर्व ऐतिहासिक कादंबऱ्याच्यापेक्षा या कादंबऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत, गुणवत्तापूर्ण आहेत याची खात्री पटते. पण एवढे असूनही त्यांची दखल घेतल्याचे दिसत नाही. अ.ना. देशपांडे, वि.स.सखटे, कुसुमावती देशपांडे यांनी वाङ्मयेतिहासात एक-दोन ओळीत वर्णनपर निवेदन करून त्यांना दुर्लक्षिलेले दिसते. काही समीक्षकांनी त्यांच्या कादंबऱ्यावर थोडे अधिक लिहिले आहे. पण ते विश्वासाहार्ह नाही असे म्हणावे लागते. उदाहरणार्थ -

भीमराव कुलकर्णी यांनी साधुदासांच्या 'पौर्णिमा' कादंबरीचा 'व्याजऐतिहासिक' विभागात अंतर्भाव केलेला दिसतो. तिच्यासंबंधी '.. माधवराव रमाबाई यांच्या संबंधाचे एक काल्पनिक परंतु ह्य चित्र कीर्तने यांच्या नाटकात साकार झाले होते. त्याचा विस्तार साधुदासांच्या पौर्णिमा या कादंबरीत करण्यात आला होता. (१४) असे विधान ते करतात. या विधानाची सत्यता पडताळून पहाणे आवश्यक आहे. पौर्णिमा (पूर्वात्र - उत्तररात्र) या दोन्ही भागांची एकूण ४८३ पृष्ठे आहेत. त्यापैकी माधवराव रमाबाई यांच्यातील परस्पर संबंधांचे चित्रण करणाऱ्या (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष) पृष्ठांची संख्या मोजली तर ती तेरा (१३) इतकी आहे. एवढ्या कमी पृष्ठांतूनही लेखकाने त्या दोघांमधील मृदू संबंधाचे निर्देशन केले आहे हे खरे परंतु तेवढ्यावरून 'तोच' कादंबरीचा विषय मानून तिला व्याजऐतिहासिक ठरविणे कादंबरीला अन्यायकारक ठरेल. उलट, राजकारणी व्यक्तीचे कौटुंबिक जीवन आणि राजकारण किंवा राजकीय जीवन यात विभागीय रेषा असत नाही याचे भान असल्यामुळे साधुदासांनी मुत्सद्दी माधवराव आपल्या व रमाबाईंच्यातील परस्परसंबंधांचा योजकतेने उपयोग करून घेतात असे चित्रण केले आहे. राजकारणाचा भाग म्हणून ते रमाबाईंच्या वडिलांकडून अधिकार काढून घेतात पण त्यावेळी ते रमाबाईंचा सल्ला घेत नाहीत अथवा नंतर त्यांचे सांत्वनही करीत नाहीत. मात्र तोतयाची शहानिशा करण्याच्या प्रसंगात ते रमाबाईंशी सल्लामसलत करतात आणि आणि पार्वतीकाकुंना सांभाळण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकतात. असे प्रसंग कल्पून साधुदासांनी हुषार, धोरणी आणि राजकारणातील कर्तृत्ववान कुरुषाच्या मानसिकतेचे नेमके दर्शन घडविले आहे. असे असताना त्या कादंबरीसंबंधी वरीलप्रमाणे विधान

केले जावे हे आश्चर्यच आहे. आपल्याकडे अभिप्रायावर आधारित अभिप्राय देण्याची एक रीतच पडून गेली आहे. मूळ कृती न वाचता कुणीतरी तिच्यासंबंधी दिलेला अभिप्राय ग्राह्य मानून तिच्यावर आधारित असा आपला अभिप्राय नोंदवावयाचा अशी ही रीत आहे. आणखी एक उदाहरण या संदर्भात सांगता येईल. चंद्रकांत वांदिवडेकर लिखित 'मराठी कादंबरीचा इतिहास' (मेहता पब्लिशिंग हाऊस, १९८९) या पुस्तकात पुढील निवेदन आहे. '..गोपाळ गोविंद मुजुमदार यांच्या 'मराठेशाहीची अखेर' (१९३१) मध्ये पानिपतच्या पराभवाने चित्रण असून भारतातील हिंदूंनी झालेल्या ऐतिहासिक चुकांवरून बोध घेऊन खबरदार रहावे व ब्रिटिशांच्या पक्षपाती इतिहास लेखनापासूनही सावध असावे, असे लेखकाने सूचित केले आहे. (पृ. १०६) ^(१५) 'मराठेशाहीची अखेर' या नियोजित कादंबरी मालेची सुरुवात 'पौर्णिमा' ने झाली. आणि तीत पानिपतच्या रणसंग्रामानंतर सुमारे सहा वर्षांनंतरच्या घटनेपासून पुढील घडामोडींचे चित्रण आहे. (माधवरावांच्या कारकीर्दीचे चित्रण आहे.) म्हणजे निवेदन निखालस चुकीचे आहे. साधुदासांच्या एकाच कादंबरीबद्दल निवेदन केले आहे आणि तेही नीट नाही, अशी परिस्थिती आहे. अशी विपर्यस्त माहिती मराठी साहित्य परिषदेच्या मराठी साहित्याच्या इतिहास खंडासाठी म्हणून लिहिल्या गेलेल्या पुस्तकात नोंदली जाते यावरून मूळ कृती न वाचता अभिप्राय देण्याची रीत पडली आहे याची खात्री पटण्यास हरकत नाही. साधुदासांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून उत्तर पेशवाईमधील 'विद्वान' मानल्या जाणाऱ्यांची उद्वेगजनक काही चित्रे रेखाटली आहेत त्यांची आठवण ही 'रीत' पाहून येते.

अशा परोपजीवी पांडित्यावर भरवंसा न ठेवता, पूर्वग्रह न बाळगता आपण मुजुमदारांच्या कादंबऱ्या वाचल्या तर सुखद धक्का बसतो. काळ आणि भूप्रदेश अखंड असतात. त्यांना स्वभाव म्हणजे स्वतःचा भाव नसतो. भूप्रदेशाला स्वतःचे रंगरूप असते. अशा भूप्रदेशात, विशिष्ट स्वभावांच्या व्यक्ती व त्यांचे समूह यांच्या वर्तनाचा त्या काळावर व भूप्रदेशावर ठसा उमटतो. अखंड अशा काळावर आणि भूप्रदेशावर पडलेल्या मानवी वर्तनाच्या या रेषांचे, दोन्ही अक्षांचे प्रत्यक्षकारी चित्रण करण्याचा स्तुत्य प्रयत्न मुजुमदारांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून केला. म्हणूनच, 'मोचनगड' पासून वाचकप्रिय ठरलेल्या, रंजनाच्या भोवऱ्यात अडकलेल्या मराठी ऐतिहासिक कादंबरीच्या प्रवाहाला छेद देणारे स्वरूप त्यांना प्राप्त झाले.

■ ■ ■

टीपा

१. वा.म.जोशी, 'सत्य सौंदर्य आणि सौजन्य', तीन तफस्वी, कोल्हापूर.
दा.ना.मोघे प्रकाशन, मधून उद्धृत, पृ. ४६
२. रा.भि. गुंजीकर, मोचनगड नामक कल्पित गोष्ट, रा.का तटणीस, मुंबई, आवृत्ती ३री.
३. मोरोबा कान्होबा, घाशीराम कोतवाल, इतिहास संशोधन मंडळ, आवृत्ती दुसरी, १९६१
४. गंगाधर गाडगीळ, 'वज्राघात', साहित्याचे मानदंड, पॉप्युलर प्रकाशन, प्रथम मुद्रण, १९६२
५. हरीभाऊ आपटे, 'दोन प्रास्ताविक शब्द', वज्राघात अथवा विजयनगरचा विनाशकाल, पुणे,
आर्यभूषण मुद्रणालय, पुनर्मुद्रण, १९६७.
६. दत्तो वामन पोतदार, 'वर्धा साहित्य संमेलनातील व्याख्यान', साहित्य सूची, दिवाळी अंक,
१९८५.
७. वासुदेव शास्त्री खरे, साधुदास विशेषांक 'विश्वास' मधून उद्धृत.
८. वि.का. राजवाडे, उपरिनिर्दिष्ट.
९. शं.के. कानेटकर, उपरिनिर्दिष्ट.
१०. वा.कृ. भावे, पेशवेकालीन महाराष्ट्र,
११. प्र.ग. ओक, पेशवे घराण्याचा इतिहास, केसरी प्रकाशन, १९८५.
१२. भालचंद्र नेमाडे, 'कादंबरी', मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन, १९८६,
पृ. २८, ३०.
१३. गो.स. सरदेसाई, मराठी रियासत, खंड ५, नवीन संदर्भासह संपादित आवृत्ती, पॉप्युलर
प्रकाशन, १९९०.
१४. भीमराव कुलकर्णी 'ऐतिहासिक नव्हे! व्याजैतिहासिक कादंबरी!', साहित्य सूची, दिवाळी
अंक, १९८५.
१५. चंद्रकांत बांदिवडेकर, मराठी कादंबरीचा इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, १९८९, पृ.
१०७.

(साधुदासांचा अल्पपरिचय लिहिताना सांगलीतील त्यांच्या समकालिनांनी, विद्यार्थ्यांनी सांगितलेल्या आठवणींचा, विश्वास, तुषार या साधुदास विशेषांकांचा वापर केलेला आहे.)

साधुदास तथा गो.गो. मुजुमदारांचे उपलब्ध प्रकाशित वाङ्मय.

१. पेशवाईच्या कालखंडावरील ऐतिहासिक कादंबऱ्या.

अ) पौर्णिमा (पूर्वरात्र) १९३१.

ब) पौर्णिमा (उत्तररात्र) १९३२.

क) मराठेशाहीचा वद्यपक्ष - प्रतिपदा, १९३५.

ड) मराठेशाहीचा वद्यपक्ष - द्वितीया १९३९.

२) रघुवंशावर आधारित महाकाव्यरचना -

अ) श्रीरामायण महाकाव्यांतर्गत गृहविहार १९२८.

ब) श्रीरामायण महाकाव्यांतर्गत वनविहार

क) श्रीरामायण महाकाव्यांतर्गत रणविहार १९१६.

३. स्फुट काव्य

अ) निर्माल्यसंग्रह भाग १, १९१८.

ब) निर्माल्यसंग्रह भाग २, १९२४.

क) कृष्णालहरी (स्तोत्र) १९३२.

ड) मराठी गाणी भाग १ व २ (संग्रहित लोकगीते)

४. नाटक

राजसेवा (अनुपलब्ध).

५. चरित्र

कै.हणमंतरावजी कोटणीस यांचे चरित्र (१९३७)

६. भाषाभ्यासविषयक

अ) मराठीची सजावट भाग १ (१९२९)

ब) मराठीची सजावट भाग २ (१९२९)

७. इतर

बुद्धिबळाचा मार्गदर्शक.

८. लेख

अ) श्री नारायणमहाराज जालवणकर यांच्या संप्रदायाची परंपरा -

सद्भक्ति प्रकाश, जुलै-सप्टे. १९४५.

ब) श्रीनिरंजन रघुनाथ स्वामींच्या ग्रंथांना आणि चरित्राला आधारभूत असलेल्या साधनांच्या संशोधनाचा त्रोटक इतिहास.

सदभक्ति प्रकाश, अंकाचा प्रकाशनकाल उपलब्ध नाही.

क) वारकरी प्रिन्सिपॉल, शं.वा. दांडेकर.

विशेष सन्मान

१. राजकवी असा बहुमान.
२. दक्षिण महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन, कराडचे अध्यक्ष.
३. सत्तावीसाव्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन सांगलीचे स्वागताध्यक्ष.
४. महाकाव्य रचनेला दक्षिणा प्राइज कमिटीचे पारितोषिक.

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ क्र.	वरून ओळ क्र.	याच्या ऐवजी	असे वाचावे	
१)	२	२०	बुधगावातील	दुधगावातील
२)	४	२६	खरेनी	खरे यांनी
३)	५	११	प्रकाशि	प्रकाशित
४)	९	६	साम्राजाला	साम्राज्याला
५)	९	११	वैशिष्ट्य	वैशिष्ट्य
६)	१५	११	नाथ माधवांची	नाथ माधवांच्या
७)	१५	१२	जानूची	जादूची
८)	१९	शीर्षक	साधुदासांची	साधुदासांच्या
९)	२७	२	विचारास	विचारात
१०)	२७	१२	त्याचीची	त्याचीच्
११)	४३	२४	वॉरन	वॉरन
१२)	४३	२४	एद्देशीय	एतद्देशीय
१३)	४४	४	एद्देशियापैकी	एतद्देशियांपैकी
१४)	५५	६	प्रक्रियेत	प्रतिक्रियेत
१५)	५९	१८	नान	नाना
१६)	७४	२८	जालेली	झालेली

"सांगलीच्या नागरिकाला साधुदासांचे नाव जर माहित नसेल तर त्याच्या आयुष्यातील एका आनंदालाच तो मुकला आहे असे म्हणता येईल. .... साधुदासांनी वैशिष्ट्यपूर्ण अशा सुंदर आणि ताकदीच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. अशा लेखनासाठी आवश्यक असणारी अन्वयान्वेषणाची क्षमता आणि तीक्ष्ण, भेदक कल्पनाशक्ती हे त्यांचे असाधारण गुण आहेत." अशा उचित आणि मार्मिक शब्दात थोर साहित्यिक, इंग्रजीचे नामवंत प्राध्यापक, शिक्षणतज्ञ आणि ज्ञानपीठ सन्मान विजेते कै.डॉ.व्ही.के. गोकाक यांनी साधुदासांचा गौरव केला होता. मराठी समीक्षेने मात्र नंतरच्या काळात मराठी कादंबरीच्या विकासातील या एका महत्त्वाच्या टप्प्याकडे दुर्लक्ष केले ही वस्तुस्थितीच आहे. विस्मृतीत गेलेल्या ह्या प्रतिभावंत लेखकाच्या कर्तृत्वाची चिकित्सक समीक्षा अत्रा प्रस्तुत ग्रंथाच्या रूपाने प्रथमच पुढे येते आहे.

